

37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Állam- és Jogtudományi Szekció

Budapest, 2025. március 24–26.

Rendező intézmény:

Károli Gáspár Református Egyetem

Állam- és Jogtudományi Kar

Állam- és Jog-
tudományi Szekció

A szabad akarat kérdéseinek jogelméleti vonatkozásai

Kézirat lezárásának dátuma:

2024. 11. 29.

Nyilatkozat a MI-ről:

A dolgozat szerzőjeként kijelentem, hogy az alábbi dolgozat semmilyen mértékben nem tartalmaz mesterséges intelligencia által létrehozott tartalmat.

Tartalom

- 1. Bevezetés**
- 2. A szabad akarat körülhatárolása**
- 3. A szabad akarat kérdésének jog- és filozófiatörténeti háttere**
 - 3.1. Az akaratszabadság ókori olvasatai*
 - 3.2. A szabad akarat kérdése a keresztény kultúrkörben*
 - 3.3. Kriminológiai, büntetéselméleti jogiskolák*
- 4. A szabad akaratra vonatkozó elméletek kategorizálása**
 - 4.1. A természettudományok kutatásainak eredményei*
 - 4.2. Az akaratszabadság létezését állító elméletek*
 - 4.2.1. Hétköznapi szabad akarat*
 - 4.2.2. Libertariánus szabad akarat*
 - 4.2.3. Kompatibilista szabad akarat*
 - 4.3. Az akarat teljes determináltságát állító elméletek*
 - 4.3.1. Természettudományok filozófiai alapfeltevéseiből kiinduló érvelés*
 - 4.3.2. A világ fizikai zártságából kiinduló elméletek*
 - 4.3.3. Okozati determinizmus*
 - 4.3.4. Fatalizmus*
 - 4.4. „Világnézeti patthelyzet”*
- 5. Saját filozófiai meggyőződésemm és az akarat alakulásának fenomenológiai tapasztalata**
- 6. Az előre determinált emberi akarat lehetséges következményei a jogrendre, gondolatkísérlet**
- 7. Összegzés**

1. Bevezetés

Az akaratszabadság kérdése egyidős az emberi civilizációval. A tudat mélységében rejlő akarat szabad vagy kötött mivolta teológusok és filozófusok vitatémája már az ókori görögök óta. Napjainkban viszont egyesek szerint megoldódni látszik ez a kérdés. A döntő vágást nem a társadalomtudományok modern vívmányai ejtették, melyek az évszázadok vitáiban olyan éles pengévé éleződtek, hogy képesek áthasítani az eddigi elméleti állóvízen, hanem a természettudományok – közülük is kiemelten a neurológia – kísérletei vitték be.¹ Látszólag a Benjamin Libet nevéhez fűződő, sokat idézett kísérlet és más hasonló neurológiai kísérletek eredményei végleg megdöntik az akarat szabadságába vetett hit racionalitását. Ezen jelenség eredményeképpen a modern kortárs filozófia domináns nézetévé az akaratszabadság tagadása, a determinizmus vált. Bernáth László így ír az elterjedt determinista filozófiai konszenzusról:

„Nemcsak arról szeretnék [a deterministák] meggyőzni a nagyközönséget, hogy a szabad akaratba vetett hit hamis, hanem arról is, hogy intellektuálisan „eretnek” nézet, olyannyira, hogy akik hisznek a szabad akaratban, kiiratkoznak a komolyan vehető emberek társaságából.”²

Viszont ennek a konklúciónak az ozmózisa a társadalomtudományok más területeinek irányában egyelőre minimális. Jelenleg is aktuális jogintézményeink a büntetőjogi felelősségre az indeterminista akaratszabadság elméletére támaszkodnak. Emellett a szélesebb, laikus népszerűség körében még mindig az akaratszabadság létezése a többség véleménye.³ Sőt, mind a domináns kortárs filozófia, mind a közvélemény természetesnek véli egymásnak ellentmondó véleményét.

Rövid írásommal céloom a domináns és a jelenleg marginalizált filozófiai elméletek, valamint a kortárs filozófia és a laikus világ nézeteit egyeztetni, majd ebből a jelenlegi jogrend potenciális változtatásainak egy gondolat kísérletét felvázolni. Dolgozatomban bemutatom az akaratszabadság létezését támogató és ellenző oldalak elméleteit, ezen oldalak történeti hátterét, majd reflektálok a természettudományok által elvégzett kísérletek és megalkotott törvények első látásra bizonyító erővel rendelkező érveire. Ezután kitérek az emberi döntéshozatal jelenségére; felsorakoztatom saját érveimet az akaratszabadság determináltsága mellett; végül

¹ A társadalomtudományok és a természettudományok tekintélyei közötti erőegyensúly alakulásáról: Bernáth László: *Létezik-e szabad akarat?* Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2023, 15. o.

² Bernáth 2023, 20. o.

³ Bernáth László szavaival: „a laikusok valóban nem a filozófusok által részleteiben kidolgozott szabadakarat-fogalommal rendelkeznek, és igen gyakran valóban az a helyzet, hogy arra a hétköznapi szabad akarat fogalomra támaszkodnak, melyet a szabad akarat e tudós kritikussai [kognitív tudományok] támadnak.” (Bernáth 2023, 55. o.)

pedig megvizsgálom, hogy miképp nézhetne ki jogrendszerünk az egyéni akarat szabadságát tagadó alapokon.

2. A szabad akarat körülhatárolása

Ahhoz, hogy bármiféle vizsgálódásba kezdhessünk az akaratszabadság kérdésében, elengedhetetlen definiálni, vagy legalábbis körülhatárolni, mit értünk az akaratszabadság vagy szabad akarat kifejezés alatt. Ez a feladat nehezebb, mint amilyennek látszik, mivel az akaratszabadság vitájában ütköző nézetek még ilyen fundamentális szinten – mint a szabad akarat definíciója – sem jutnak teljes konszenzusra, így konkrét definíció választása szinte egyenértékű a vitában való állásfoglalással. Ezért ebben a szekcióban a lehető legátfogóbb szabad akarat fogalmat fogom ismertetni, célom ezzel az, hogy az elkövetkező szekciókban gyakran emlegetett szabad akarat fogalomnak némi értelmet adjak az olvasó számára. Későbbi fejezetekben majd kitérünk a különböző filozófiai irányzatok egyéb egyéni fogalmi adalékaira a tágabb definícióhoz. A szabad akarat legátfogóbb és legtágabb megfogalmazása véleményem szerint a következő: Az akarat alanyának képessége arra, hogy legalább bizonyos, minimum két opció közötti döntés esetén reálisan képes bármelyik lehetőség választására. Vagyis legalább bizonyos döntések esetén, bármelyik lehetőséget választhatta volna az akarat alanya; ez a döntés nincs előre determinálva külső körülmények által. Még ha tisztában is lettünk volna minden befolyásoló körülménnyel, akkor sem tudtuk volna biztosan megjósolni, hogy melyik opcióra esik az alany döntése valamennyi döntéshelyzetben. Ez a definíció rendkívül korlátozott, elismerem, valamint magyarázó logikai gondolatmenetet nem tartalmaz, viszont az aktuális filozófiai irányzatok és az azok alapjaiként szolgáló történeti elméletek ismertetéséhez szükséges egy ideiglenes szabad akarat fogalom alkalmazása. Majd miután ennek segítségével tisztázódnak a különböző nézetek hátterei, képesek leszünk visszatérni és felülvizsgálni az itt elhangzottakat.

3. A szabad akarat kérdésének jog- és filozófiatörténeti háttére

A szabad akaratra vonatkozó aktuális elméletek ismertetése előtt szükségesnek tartom az ezen elméletek hátterét biztosító, illetve a kérdéshez kapcsolódó kultúr-, filozófia-, teológia-, és jogtörténeti elképzelések bemutatását. A szabad akarat kérdésére adott válasz társadalmi konzekvenciája csak ezeknek az ismereteknek a birtokában nyer teljes értelmet. A történeti ismeretek vázolásában az európai, illetve a tágabb angol nyelvű kultúrkör elképzeléseire határolódom. Ennek indoka, hogy hazánk a fent említett szellemi identitáscsoport részét képezi.

3.1. Az akarat szabadság ókori olvasatai

Mint ahogy azt már a bevezetésben említettem, a szabad akarat kérdése egyidős az emberi civilizációval. Az első igazi világvallás, a zoroasztrizmus egyik fő hittétele a szabad választás a helyes (jó), Istennek (Ahurá Mázdá) tetsző, és helytelen (rossz), Istennek nem tetsző cselekedetek között. Hasonló alapon és hasonló eredménnyel, azaz, a tettek jó és rossz halmazba válogatása jellemző a kereszténység teológiai elődjének számító judaizmusban is.

Az ókori görög filozófusok is foglalkoztak a szabad akarat morális visszhangjával. Itt találjuk a determinista, azaz a szabad akarat létezését tagadó nézetek egyik magját, Démokritosz elmélete, mely szerint a világ alakulását apró, az emberi szem által észlelhetetlen részecskék, az atomok közötti kölcsönhatások határozzák meg, már magában tartalmazza a fizikai determinista álláspont lényegét, mely szerint a fizikai természetes kölcsönhatások eredménye többek között az emberi akarat alakulása is. Fontos, hogy ez későbbi következtetés az elméletre építve, és semmiképp nem Démokritosz állítása. Arisztotelész az ember akaratának alakulásáról így értekezik:

„Az érzékelni képes lényekben megjelenik az élvezet és a fájdalom érzése is, és ahol ezek jelen vannak, ott jelen van a „törekvőképesség” is, amely arra szolgál, hogy az élőlény a jóra, vagy kellemesre törekedjen.”⁴

„a természet tárja fel az ember célját, ami felé neki irányulnia kell. A boldogságot, mint célt, az erények gyakorlása által érhetjük el, de erre eleve hajlamosak vagyunk”⁵

Ezen kijelentések ne vezessék félre az olvasót, a pusztán hajlam nem implicálja az akarat határozott mivoltát, pusztán annak befolyásoltságát. Arisztotelész részletesen beszél azokról a lépésekről, amelyeket az embernek meg kell hoznia ahhoz, hogy erényes, jó életet éljen az egyén, ezekre a lépésekre bár az ember hajlamos ugyan, mégiscsak saját akaratának kisegítésére szorul, az erények gyakorlásához:

„Az erkölcsiség legfőbb törvénye értelmében az embernek önnön természetét, lényegi valóját kell megvalósítania”⁶

Az önmegvalósítás kisegítő eszköze Arisztotelész olvasatában a nevelés, amely az alany tudatát a jó akarására kondicionálja. A sztoikus etikában fellelhetünk egyfajta kettősséget a kérdésben.

⁴ Primavesi – Rapp 2018, 88. o.

⁵ Arisztotelész: II, 1, 1103a.

⁶ Frivaldszky 2001, 33. o.

Bár hisznek az előre determinált végzet ideájában, párhuzamosan hisznek az akarat és a döntésszabadság fennállásában is, erre a döntésszabadságra alapozzák etikájukat. Seneca így fogalmaz erről a kettősségről:

„Ha a végzet kötöz meg bennünket kérlelhetetlen törvényszerűségével, vagy ha a mindenség uraként egy isten kormányozza a világot, vagy ha a véletlen minden rend nélkül úzi és dobálja az emberek dolgait, a filozófiának mindenképpen oltalmaznia kell bennünket. A filozófia buzdít bennünket, hogy az istennek szívesen engedelmeskedjünk, és hogy a sorssal dacosan szembeszálljunk.”⁷

„Így éljünk és így beszéljünk: találjon bennünket a végzet felkészülteknek és készségeseknek. Az a nagy lélek, amely átadta magát istennek; az ellenben hitvány és elkorcsosult, amely küzd vele, rágalmazza magában a világ rendjét és inkább akarja megjavítani az isteneket, mint önmagát.”⁸

A „végzet”, mint fogalom, Seneca szövegkörnyezetében különböző külső körülmények lehetséges eredménye, Seneca ezek közül nem választ ki egyet, amelynek a világ összes történéseit tulajdonítja, egyszerűen halmazként kezeli őket. A sztoikus filozófia számára a fontos kérdés nem az, hogy pontosan honnan erednek a világ történései, hanem az, hogy az ember saját akaratát, a külső körülmények hatására hogyan érvényesítse. Bár az az állítás sehol nem hangzik el, hogy az ember akarata teljesen független a külső körülményektől, az mégis látszik, hogy Seneca interpretációja szerint az akarat képes dacolni a „végzettel”. Tehát teljesen determinálva nem lehet.

Ezek az ókori példák jól mutatják, hogy napjaink filozófiai nézeteinek magjai már az ókori civilizációk kialakulása óta vita témáját képezik.

3.2. A szabad akarat kérdése a keresztény kultúrkörben

A keresztény vallás egyik fő identitásképző kérdése az ember akaratszabadsága. Mint már említettem az előző fejezetben, a jó és rossz közötti választás, és főképpen, hogy ez a választás csak is az emberé, nem pedig számára előre determinált külső körülmények eredménye, a vallás társadalmi viszonyokat szabályozó funkciójának alapja. Természetesen ez szinte a világ összes

⁷ Seneca 1943, X. Levél

⁸ Seneca 1943, XXXII. Levél

vallására ráilleszthető, viszont a keresztény kultúrkör ezt az egyszerű alapvetést túlszárnyalva is reflektál az emberi akarat jelentőségére.

Az ember akaratszabadságára már a *Teremtés* könyvében találunk utalást⁹. Isten megteremti az embert saját képében, életet lehel belé, majd megparancsolja neki, mint egyetlen szabályt, hogy a tudás fájának gyümölcséből ne egyék. Az ősbűnből, azaz az említett parancsnak a megszegéséből tudunk következtetni az emberi szabad akarat létezésére a következő módon. Az ember csakis akkor szegülhetett szembe Isten, vagyis saját teremője parancsával, ha saját, alkotójától független önálló akarral rendelkezik. Isten, mint onnipotens lény teremthette volna az embert, vagy alakíthatta volna a körülményeit úgy, hogy lehetősége se legyen az alkotásnak szembe fordulnia az alkotóval, de mivel ez a következmény mégis előfordult, biztonságosan következtethetünk az emberi akarat szabadságára. Ez az elképzelés alkotja a későbbi, felvilágosodáskori eszme, a deizmus alapját, mely szerint Isten megteremtette a világot, majd magára hagyta azt. Az ősbűn jelensége emellett minősítése a szabadságnak, a gyümölcs elfogyasztásának aktusa szakítás az Istenhez való addigi kapcsolattal, függetlenedés a keretek közül, melybe Isten az embert helyezte – ez a szakadás pedig az emberiség kárhozatalával, a Paradicsomból való kiűzetésével jár. A totális akaratszabadság ideája ezért negatívumként van feltüntetve a keresztény mitológiában.

A keresztény Isten másfajta kapcsolata az akaratszabadsággal jól megfigyelhető Jónás könyvében. Jónás próféta azt a feladatot kapja Istentől, hogy utazzon Ninivébe és közvetítse Isten üzenetét, mely szerint Ninive elpusztul. Jónás a feladat teljesítése helyett hajóra száll és elmenekül a feladat elől. Isten vihart küld a hajóra, ami miatt Jónást a tengerbe vetik, a tengerben egy óriási hal felfalja, majd annak a gyomrában Isten másodszorra is megbízza feladatával. Jónást másodszorra nem ellenkezik. A hal partra veti, és ő elvégzi feladatát.¹⁰ Ez a példa szinte teljes ellentéte az előzőnek. Ebben a példában Isten saját erejét felhasználja arra, hogy Jónást egy bizonyos döntés meghozatalára kényszerítse. Ez nem jelenti az akaratszabadság hirtelen tagadását, mivel Jónás, legalábbis elméletileg még a hal gyomrában is visszautasíthatta volna a feladatot. Viszont annyi látható, hogy ez a példa a deizmus felvetéseinek ellentmond, mivel Isten hajlandó beavatkozni a világ történéseibe – emberi mértékkel legalábbis – szignifikáns mértékben.

⁹ A teremtés teljes történetét bővebben lásd: *Teremtés* könyve: <https://mek.oszk.hu/00100/00176/html/ter.htm>,

¹⁰ A teljes történet bővebben: Jónás könyve: <https://www.mek.oszk.hu/00100/00176/html/jon.htm>,

A *Jelenések* könyvében a világ végéről, az apokalipszis megváltoztathatatlan eljövételéről, a világ általános sorsának előre determinált mivoltáról olvashatunk. A könyvben János próféta látomásokat ír le az „apokalipsziszról”, a világ végéről, amikor az igaz hívők végleg felemelkednek a mennybe, azok pedig, akik Istent megtagadták, az örök kárhozatra ítéltetnek, amikor az angyalok leereszkednek a földre és beköszönt Isten királysága.¹¹ Ebből természetesen arra tudunk következtetni, hogy csak akkor tudjuk teljes bizonyossággal megjósolni a jövőt, ha az előre determinált. Nem elég ehhez a jövő szimpla ismerete, mivel az ismeret fejében képesek lennénk olyan döntéseket hozni (feltéve, hogy létezik szabad akarat), amelyek megváltoztatják azt. Ez akkor lenne csak elegendő, ha a jelen állapotból kiindulva vetítene számunkra jövőt a látomás, viszont ilyen alapokon álló látomásra hagyatkozva nem lehetne megjósolni teljes bizonyossággal azt a jövőt, ami tényleg be is fog következni, mint ebben az esetben. Ha csak nem az az álláspontunk, hogy Jónás egy ilyen opcionális jövőt látott a jelen állásából következtetve, akkor természetes konklúzió az, hogy a világ szabályai vagy úgy vannak megírva, hogy bármi történjék, egy bizonyos ponthoz mindenképpen elérkezzék a végén (ez az opció még helyt hagy az egyéni akaratszabadság létezésének), vagy pedig minden lépés köztük az emberi döntések is előre meg vannak írva, (ez a lépés viszont már nem) és ennek az eredményeképp lehet teljes bizonyossággal megjósolni a jövőt. Ez az idő/fizika centrikus nézet később leveti majd magáról a teológiai öltözetet, és természettudományi ruhákba burkolózik majd, viszont ez egy jövőbeli fejezet témája.

A keresztény vallásban az akaratszabadság körüli vita a reformációval bontakozott ki igazán, amikor teológusok mint: Kálvin János vagy Luther Márton új nézeteket fogalmaztak meg az akaratszabadság mivoltáról, valamint annak szerepéről a teológiában. Az utóbbi így fogalmaz a szabad akarat kérdésében:

„Ezért a keresztyéneknek felettébb szükséges tudniuk, hogy Isten nem a véletleneknek szabad teret engedve cselekeszik, hanem mindent megváltozthatatlan, örökkévaló és tévedhetetlen akaratából alkot, tervez és tesz. Ez az a villámcsapás, amely a szabad akaratot teljesen leterítette és megsemmisítette.”¹²

Luther szerint azért döntő érv, Isten onnipotenciája, melynek részét képezi a mindent tudás, mivel egy mindent tudó Isten csak úgy alkothatta meg az embert, hogy előre tisztában volt minden döntésével. Így Isten a teremtéskor, kvázi jóváhagyta az ember összes döntését, mint

¹¹ A pecsét feltörésével megy végbe az apokalipszis, majd végül köszönt be Isten királysága Lásd: *Jelenések* könyve: 6-8. fejezet. <https://szentiras.hu/SZIT/Jel>,

¹² Luther 2006, 32. o.

cenzor. Ha Isten olyasvalamit látott volna előre, vagy előre látott, az ember megteremtése közben, ami az ő tervébe nem illeszkedik, akkor máshogy csinálta volna, vagy akár máshogy is csinálta teremtéskor. Ebből következik, hogy az ember „gyárilag” úgy jött létre, hogy összes döntése illeszkedik Isten tervébe, vagyis az akarata, előre determinált.

Kálvin János, az ember üdvözülésének mivoltáról így ír:

„Az eleve elrendelés alatt Istennek azt az örök elhatározását értjük, amellyel önmagában eldönti, hogy mi legyen egy ember örök sorsa. Nem mindenki ugyanolyan előfeltételekkel teremtett, hanem némelyek az örök életre, némelyek az örök kárhozatra vannak eleve elrendelve.”¹³

Ez a híres predesztináció, vagy eleve elrendelés elve. Lényege a Sola Gratia elvéből vezethető le, mely szerint az ember csak és egyedül Isten kegyelméből üdvözülhet, emberi tettekkel nem lehet úgymond „kiharcolni” a mennybe jutást. Ebből fakad továbbá az elképzelés, hogy csakis Isten maga tudja ki fog üdvözülni és ki nem. A magyarázat az üdvözülés és a pokolba jutás közötti különbségről a következő, a hit, melyből az üdvözülés fakad Isten ajándéka a szentleken keresztül, ezt a hitet ember saját erejéből nem ragadhatja meg mivel az ősbűn következményeképp az emberi faj elválasztotta magát Istentől. Csak és kizárólag Isten választja ki azt, akiben ez a hit fellángol, és akiben nem, más körülmények ezt nem befolyásolják. A predesztináció sem tagadja önmagában az emberi akaratszabadság létezését, viszont behatárolja azt, mivel az akarat és az akarat alapján való cselekvés sem elegendő az üdvözüléshez, e miatt az egyéni akarat teológiai dogmatikai súlya devalválódik.

A katolikus egyház viszont továbbra is fenntartja az akaratszabadság létezését:

„És ettől függ a vallás sorsa is, mert ha nincs szabadakarat, akkor nincs túlvilági jutalom és büntetés, és akkor megdől a katholicizmus is, mely a többi keresztény vallásoknál nagyobb mértékben azonosította magát a szabadakarat létezésével.”¹⁴

3.3. Kriminológiai, büntetéselméleti iskolák

A felvilágosodással kezdődően a természettudományok előretörésének bizonyítéka a jogtudományban a kriminológiai iskolák kialakulása a büntetőjogtudomány terén. A társadalomtudományok különböző – köztük természettudományi – eszközökkel és

¹³ Kálvin: Institutio Christianae Religionis. 3. 21. 5

¹⁴ Notter 1908, 3–4. o.

elméletekkel vizsgálták a bűnelkövetőt, különös tekintettel annak általánosan, vagy legalább túlnyomórészt jellemző tulajdonságaira/körülményeire, majd ezen vizsgálatok eredményeiből a logikát visszafordítva, a megfigyelt tulajdonságok/körülmények alapján következtettek személyek bűnelkövetővé válásának valószínűségére.

A természettudományi gondolkodás befolyása a büntetőjogban fellelhető a kriminál-antropológiai iskola nézeteiben, amely biológiai indokokat sorakoztatott fel bűnelkövetésre rendelő körülmények gyanánt. Az iskola alapfeltételezésének tovább gondolása viharos bioetikai-biopolitikai vizekre sodorhat minket. Ugyanis, ha biológiailag megállapítható, hogy bizonyos emberek pusztán, vagy nagyrészt DNS kódjuk által lényegesen hajlamosabbak a bűnelkövetésre, a felmerülő megoldás a bűnelkövetés megelőzésére maga a bűnelkövetésre hajlamos DNS terjedésének megelőzése lesz. Az a feltételezés, hogy emberek pusztán biológiai kódolásuk alapján, felsőbb vagy alsóbbrendűek embertársaikhoz képest, és hogy ez a besorolás határozza meg azt, hogy az ember gyakorolhassa a reprodukcióhoz való jogát, szintisza egyenlőséget képez a fajelmélettel és az eugenikával. Természetesen ennek a gondolatmenetnek – mint azt valószínűleg mind könnyen belátjuk – alapfeltételezésében az a hiba, hogy más befolyásoló külső körülményekre nem reflektál, amelyek bizonyos esetekben akár még befolyásosabbak is, mint a biológia. Más büntetőjogi iskolák már konszolidálják ezt a nézetet, azzal, hogy más nézetekkel harmonizálják, az embert befolyásoló körülmények közé beemelve más, nem biológiai tényezőket pl. pszichológia, szociológia, közvetítő iskola. Az a feltételezés (amely az összes büntetőjogtudományi iskolát legalább részben áthatja), hogy az ember külső körülményei teljesen, vagy legalábbis nagyban meghatározzák bűnelkövetővé válását, a determinista filozófia fő tételének beemelése a büntetőjogtudományba: „Az ember pusztán körülményeinek összege”.

Fontosnak találtam a kriminál-antropológiai iskola példáján keresztül ismertetni a determinizmus potenciális veszélyeit, valamint szerettem volna azt is tisztázni, hogy a determinizmus nem feltétlenül von maga után ilyen radikális következtetéseket.

4. A szabad akaratra vonatkozó elméletek kategorizálása

Most, hogy az akaratszabadsághoz kapcsolódó kérdések történeti alapjait lefektettük, megkezdhetjük a szabad akaratra vonatkozó aktuális társadalomtudományi elméletek, valamint

természettudományi módszerek és eszközök¹⁵ elemzését. Ezen elméletek ismertetésével lefedem a szabad akarat mellett és ellen felsorakozó érvelések rendszereit. Az így szerzett ismeretelméleti arzenállal később képesek leszünk a különböző meggyőződésű csoportok közötti „patthelyzet” megértésére, amely patthelyzet miatt a szabad akarat kérdése teljes bizonyossággal még mindig megoldatlan.

4.1. A természettudományok kutatásainak eredményei

Dolgozatom bevezetésében már említést tettem a természettudományok első látásra bizonyító erővel rendelkező kutatási eredményeire, ebben a részletben a kognitív tudományok filozófiai előfeltételezéseit, a kognitív kutatások eredményeit, körülményeit, végül következményeit fogom vizsgálni.

A szabad akarat kérdését érintő leghíresebb neurológiai kutatás Benjamin Libet híres amerikai neurológus nevéhez kapcsolódik. A Libet-kísérlet az ember tudatosságát vizsgálta labori körülmények között. Az 1983-ban elvégzett vizsgálatot így foglalja össze Michael S. Gazzaniga amerikai pszichológus, Kókai Gábor¹⁶ fordításában:

„Kísérletének alanyait azzal a feladattal bízta meg, hogy fókuszáljanak egy, az előttük elhelyezett órán lévő mozgó pontra, és közben hajtsanak végre szándékos kézmozdulatokat, majd jelentsék neki, hogy hol járt éppen az a bizonyos pont az órán a mozdulat pillanatában, miközben ő folyamatosan vizsgálja az agyi aktivitásukat. A kutatás során azt felfedezte föl, hogy az agy átlagosan 300 milliszekundummal hamarabb aktivitást mutatott annál az időpontnál, amelyet az alanyok a döntéshozatal pillanataként jelöltek meg.”¹⁷

A vizsgálat eredményeiből a következtetnek a természettudományok hívei az akaratszabadság hamis mivoltára. Hiszen, ha az agyunkban a tudatosnak tűnő döntéseket tudatalatti agyműködés előzi meg, az arra enged következtetni, hogy a döntés maga még a tudatos döntés előtt született meg a tudatalattiban, mivel az ember képtelen a tudatalatti elméjének parancsolni, így képtelen a döntéseket is meghatározni, amelyeket az a tudatalatti elme hoz, ergo nem létezik szabad akarat. Hasonló véleményen van Kókai Gábor is, aki így fogalmaz:

¹⁵ Nem „társadalom és természettudományi elméleteket”, a fejezetből később kiderül, hogy valójában a természettudomány által nyújtott nézetek is gyökereikben filozófiai előfeltételezéseket alkalmaznak.

¹⁶ A fordítás idejében még joghallgató a Szegedi Tudomány Egyetemen, szintén a szabadakarat jogelméleti kérdéseivel foglalkozik: „A jog és az akaratszabadság jogelméleti kérdései” című dolgozatában.

¹⁷ Gazzaniga – Steven 2004, 55–56. o.

„Amennyiben az agyunk már ennyi idővel ezelőtt is tud a következő lépésünkről, akkor vajon „szabad” választás eredményei ezek a kézmozdulatok? Véleményem szerint kijelenthető, hogy nem.”¹⁸

Számos más kísérlet is létezik, amelyek a fenti gondolatmenetnek szolgálnak támasztékul, eredményeikben hasonlóak a Libet-kísérlethez, ezért dolgozatomban őket nem részletezem.¹⁹ A kortárs filozófiában eleinte nagy sikernek örvendtek a hasonló elképzelések, azonban az azóta felhalmozódott kritikák, és alternatív kutatások árnyékot vetítenek erre a következtetésre.

Bernáth László véleménye szerint az összes természettudományi megközelítésből kiinduló cáfolat a szabad akaratra valamilyen formában hasonló eszmefuttatást tartalmaz. Melyek Bernáth László olvasatában 3 egymást követő feltevésre épülnek:

- (1.) „A természettudományi kísérletek bebizonyították, hogy nem-tudatos agyi folyamatok szisztematikusan megelőzik a tudatos döntéseket.
- (2.) Ha nem-tudatos agyi folyamatok szisztematikusan megelőzik a tudatos döntéseket, akkor a tudatos cselekedeteket nem tudatos agyi folyamatok determinálják
- (3.) Ha nem tudatos agyi folyamatok determinálják a tudatos cselekvéseket, akkor nem létezik szabad akarat.”

(1.) Bernáth László, és a Libet-kísérletből vett determinista konklúzió más kritikusai hangsúlyozzák, hogy egyáltalán nem egyértelmű a bizonyíték arra, hogy nem tudatos agyi cselekvések minden esetben megelőzik a tudatos döntést. A kísérletben ugyanis kétséges, hogy a résztvevők mennyire voltak képesek valósághűen megítélni döntéshozataluk pontos idejét, például az emberi észlelő, és reakcióidő, vagy fáradtság is lehetett indoka a megkésett jelzéseknek. Alternatív kísérletek ugyanis arra a következtetésre jutottak, hogy kevésbé feszes körülmények között az időintervallum a tudatos és tudatalatti agyműködések között a Libet-kísérlet negyed idejére csökken.²⁰ Kritikusok azt is megjegyzik azt is, hogy résztvevők triviális jellegű döntéseket hoztak a kísérlet során, és hogy valódi súllyal rendelkező döntések meghozása eltérhet a Buridan-típusú²¹ döntések hozatalától. Erre a kérdésre irányuló kutatás

¹⁸ Kókai 2021, 4. o.

¹⁹ Például: Chiong Siong Soon és kollégái 2008-as kísérlete, melyben azt bizonyították, hogy a tudatalatti agyműködés alapján 60%-os sikerrel előre lehet jelezni tudatos döntéseket.

²⁰ Miller et al. 2011, 103–109. o.

²¹ Buridan típusú döntés az, amelyben a döntéshozó kettő vagy több pontosan ugyanolyan értékű választás előtt áll. Buridan számára, amely éhen hal két szalmabála között, mivel képtelen választani egyet a kettőből, híres példája.

során nem találták a tudatos és a tudatalatti agyműködések közötti időmúlás jeleit.²² (2.) A tudatalatti agyműködés mivolta is kétséges, nincs különösebb bizonyíték arra, hogy a tudatalatti agyműködés fázisa nem a koncentrációhoz, vagy a tudatos döntés „előkészítéséhez” kötött. Maga a kísérlet névadója, Benjamin Libet lényegesen konzervatívabb saját kísérletének következtetéseiben, mint a fent említett logika hívei, Libet így következtet kísérletének eredményéből a szabad akaratra (Bernáth László fordításában):

„Még ha az RP mögött meghúzódó nem-tudatos folyamatok szerepe több is, mint a mozgás előkészítése, még akkor sem zárható ki, hogy a tudatos és szabad elmén (is) múlik, hogy a nem tudatosfolyamat végül előidézi-e a mozgást vagy sem.”²³

Libet saját nézete szerint a szabad akaratnak igenis van szerepe a döntéshozatalban, viszont ez a szerep a döntések „megvétozására” korlátozódik. (3.) Mint ahogy azt már dolgozatom 2. fejezetében említettem, a különböző filozófiai nézetek mind egyéni szabad akarat meghatározásokkal rendelkeznek, így az akaratszabadságnak vannak olyan kompatibilista elképzelései, amelyek integrálják definícióikba a nem-tudatos agyi működés meghatározó szerepét, ennek eredményeképp nem lehet minden szabad akaratot elfogadó nézetet megdönteni ezzel a gondolatmenettel.

A kritikák és alternatív kutatások eredményei jól mutatják, hogy a természettudományok nem voltak képesek (eddig) döntő csapást mérni a szabad akarat eszméjére. Annyit Bernáth László is megenged viszont, hogy a kutatások jól mutatják azt, hogy a tudatos döntéseknek alacsonyabb a szerepe a döntéshozatalban, mint azt képzeljük, valamint ezzel fordított arányosságban a tudatalatti szerepe pedig nagyobb, mint eddig gondoltuk, viszont ez nem indok további bizonyíték hiányában az akaratszabadság eszméjének elvetésére.

„A kognitív tudományokra épülő legerősebb érv a szabad akarat ellen”²⁴ Bernáth László olvasatában nem a konkrét eredményekre, hanem azok tendenciájára hagyatkozik. Az érv leegyszerűsítve így szól: Mivel a természettudományok kutatásai rendre azt bizonyítják, hogy a tudatos agyműködésnek egyre kevesebb szerepe van a döntéshozásban, így a jövőben, feltéve, hogy ez a tendencia folytatódik (jelenleg úgy látszik, folytatódik), előbb-utóbb kiderül, hogy a tudatos agyműködés szerepe vagy marginalizálódik, vagy részt sem vesz a döntéshozatalban. Viszont az a kérdés, hogy a tendenciának bizalmat szavazva előre következtessünk jövőbeli

²² Maoz e al. 2019.

²³ Bernáth 2023, 50. o.

²⁴ Bernáth 2023, 65. o.

feltételezett felfedezések alapján már tudományos metodológia kérdése, amely a valódi választópont a szabad akarat létezését állító, és tagadó táborok között. Ezt a „világnézeti patthelyzetet” szintén egy későbbi fejezetben ismertetem.

Összegzésként, annyit minden bizonnyal rögzíthetünk a természettudományok kísérletei eredményeiről, hogy leszűkítették a tudatosnak vélt döntések határait, és megnövelték a tudatalatti agyműködések befolyását a döntéshozatalban, ennél többet, vagyis azt, hogy a tudatos agyműködésnek semmi szerepe nincs a döntéshozatalban, teljes bizonyossággal nem állíthatunk egyelőre.

4.2. Az akaratszabadság létezését állító elméletek

Sam Harris amerikai filozófus és agykutató a szabad akaratra vonatkozó elméleteknek három nagy családját különbözteti meg:

„A filozófiai szakirodalomban a probléma három megközelítése található meg: a kemény-determinizmus, a libertarianizmus és a kompatibilizmus. A kemény-determinizmus és a libertarianizmus egyaránt azt állítja, hogy ha a viselkedésünket az őket megelőző okok teljesen determinálják, akkor a szabad akarat illúzió. (Emiatt mindkettőt „inkompatibilista” nézetnek nevezik.) [...] A kompatibilisták viszont azt állítják, hogy sem a kemény-determinizmus, sem a libertarianizmus képviselői nem látnak tisztán, és a szabad akarat összeegyeztethető a determinizmus igazságával.”²⁵

Ez a megfogalmazás az akaratszabadság filozófiai fenntartóit két táborra osztja: inkompatibilistákra (libertarianizmus), valamint kompatibilistákra. Ezen táborok a kortárs filozófia jellemző állásfoglalásai, viszont Bernáth László megjegyzi, hogy a szabad akarat támogatóinak létezik egy harmadik frakciója is ez pedig a „hétköznapi” szabad akarat elképzelése, amelyre magam is utaltam a dolgozat bevezető fejezetében. Az elkövetkezendőkben, a három akaratszabadságot valamely módon fenntartó elképzelés sajátosságait, és egymáshoz való viszonyaikat fogom részletezni:

4.2.1. Hétköznapi szabad akarat:

Mint ahogyan ezt már dolgozatom elején említettem, a kortárs filozófiában elterjedt nézetek lényegesen különböznek a tágabb társadalom által alkotott szabad akarat képétől. A hétköznapi

²⁵ Harris 2012, 15–16. o.

vagy Bernáth László szerint „naiv” elnevezés a filozófiailag laikus társadalom túlnyomó része által részben tudatosan, részben tudatalatt alkotott szabad akarat elképzelésre vonatkozik.

Ez a nézet inkább sziluettként ragadható meg, mintsem konkrétan kiforrott fogalomként, ugyanis nyilván a társadalom közhiedelmében is találunk lényeges eltéréseket ember és ember véleménye között. Ennek a jelenségnek az eszmét hordozó demográfia, a laikus tömeg: az eszmei gazdatestek sokasága, illetve a laikus természetből fakadó fogalmi definiátlanság, ködösség az oka. Bernáth László a következő paramétereket állapítja meg a hétköznapi szabad akarat fogalmának:

„Nemcsak a nyitott alternatív lehetőségeket és a másként cselekvés képességét foglalja magában, hanem még azt is, hogy minden egyes tudatos cselekvés olyan tudatos döntés eredménye, amely teljesen független valamennyi külső és belső oksági viszonytól.”²⁶

Látjuk, hogy ez az elképzelés lényegesen telítettebb az eddig általam használt szabad akarat fogalomhoz képest. Nevezetesen két elemmel bővül: (1) Az alternatív lehetőségek teljes nyitottságával, (2) a tudatos döntés függetlensége a külső, belső oksági viszonyoktól. Sőt egy harmadik premisszával is esetleg bővíthető ez a fogalom:

„[...] hétköznapi szabad akarat fogalom, amely a cselekvést úgy állítja be, mintha az egészen tisztán csak a tudatosság terméke lenne [...]”²⁷

Vagyis (3) az ember minden cselekvése (ebből logikusan következtetve: cselekvései mögötti döntése is) teljesen tudatos. Ez egy kvázi továbbfejlesztése a (2) premisszának, ugyanis, ha minden döntés tudatos, akkor nyilván minden döntés független a külső, belső oksági viszonyoktól, tehát minden döntés teljesen szabad. Véleményem szerint érdemes ezt a harmadik premisszát zárójelbe tenni, vagy legalábbis külön kezelni a másik kettőtől, ugyanis nem feltétlen eleme a hétköznapi szabad akarat sziluettjének, szerintem inkább a fogalom továbbképzése, vagy kiélezése. A szabad akarat ellen irányuló természettudományi eredményekből kiinduló támadások ezt az elképzelést veszik célkeresztbe pontosan a telített fogalma miatt. Az előző fejezetben részletezett Libet-kísérlet a (2), illetve a zárójeles (3) premisszának valóban tagadhatatlan cáfolata.²⁸ Szintén az előző fejezetben utaltam arra, hogy a természettudományi megközelítés hívei a kutatások eredményeit mégis az egész

²⁶ Bernáth 2023, 53. o.

²⁷ Bernáth 2023, 76. o.

²⁸ Lásd: 4.1. A természettudományok eredményei bizonyították, hogy 1. Vannak döntések, amelyek tudatalattiban születnek, ez a (3) premisszát cáfolja meg, illetve 2. hogy a tudatos döntésekben is fellelhető a tudatalatti szerepe ez a (2) premisszát cáfolja meg.

akaratszabadság cáfolásának (a kompatibilizmust kizáró indokot a kompatibilizmus saját alcíme alatt részletezem) tekintik Bernáth László szerint ennek az oka a következő:

„[...] súlyos félreértés áldozatai amikor azt hiszik: a szabad akarat hétköznapiakban elterjedt naiv felfogása és a libertáriánus szabadakarat-fogalom, amely a belső tapasztalatra épül megegyezik.”²⁹

Vagyis a természettudományos nézet követői véletlen, vagy cinikus retorikai okokból a hétköznapi szabad akarat cáfolatát ráhúzzák a libertáriánus nézetére is. És ennek eredményeképpen állítják teljes bizonyossággal az akaratszabadság illuzórikus voltát.

A „naiv” akaratszabadság elképzelésének kritikái viszont nem csak a természettudományok hívei körében fogalmazódnak meg, Bernáth László úgy véli az akarat fenomenológiájából és belső tapasztalatából is tökéletesen kilátszik a hétköznapi szabad akarat elképzelés hibás mivolta:

„[...] Ugyanis kísérletek nélkül, pusztán józan ésszel is belátható, hogy döntéseink oksági szerkezete nem transzparens a tudat számára. Könnyű belátni: valamilyen mechanizmus felelős kell legyen azért, hogy míg bizonyos cselekvéseket gondolkodás nélkül hajtunk végre, addig más cselekedeteinket hosszú megfontolás és mérlegelés előz meg – s minden bizonnyal e cselekedeteink ilyenén előzetes és magától értetődő megkülönböztetéshez hozzájárulnak agyunk nem-tudatos folyamatai.”³⁰

Az emberi döntéshozatal bugyraiban uralkodó mechanizmusokat, egy későbbi fejezetben részletezem. Az idézettel azon állításomat kíséreltem meg alátámasztani, amelyet a dolgozat bevezetésében tettem, mely szerint: „mind a domináns kortárs filozófia, mind a tágabb népeesség természetesnek véli egymásnak ellentmondó véleményét.” Ugyanis az idézet illusztrálja, hogy tudatos filozófiailag felépített struktúrával rendelkező nézetek egyike sem hajlandó a tágabb népeesség által úgymond „közhelyesített” akaratszabadság nézetét felkarolni.

4.2.2. Libertáriánus szabad akarat:

A hétköznapi „naiv” szabad akarat elképzelése ellenében a libertáriánus akaratszabadság nézete lényegesen szűkebb fogalmi körben értelmezi az akaratszabadságot.

²⁹ Bernáth 2023, 22. o.

³⁰ Bernáth 2023, 54. o.

„E kísérletek ugyanis nyitva hagyják azt a lehetőséget, hogy léteznek olyan döntések, amelyeket a nem-tudatos agyi folyamatok jelentősen befolyásolják, ám a cselekvő mégis szabadon dönti el, hogy melyik alternatívát válassza.”³¹

Fogalmaz Bernáth László a kognitív tudományok eredményeiről, aki saját magát is a libertariánusok esernyője alá sorolja.³² Természetesen ez a megfogalmazás nem meríti ki a libertariánus nézet eszmei hátterét önmagában. Az idézetből látszik, hogy a libertariánusok elfogadják a tudatalatti agyműködések befolyását a döntéshozatalra, valamint elfogadják azt is, hogy valamennyi döntésünk hátterében a nem-tudatos agyműködés is áll. Továbbá, a libertariánusok nem tagadják azt sem, hogy vannak olyan döntések, amelyeket túlnyomórészt, a nem-tudatos agyműködés határoz meg:

„Gondolok itt az olyan önkénytelen cselekvésekre, mint a gesztikuláció, fejünk megvakarása gondolkodás közben vagy éppen belső lelkiállapotunkról túlságosan is árulkodó grimaszaink. ezek a cselekvések tudatosságunk peremén táncolnak”³³

A libertariánusok elfogadják a tudatalatti szerepét valamennyi döntés létrejöttében, viszont fenntartják azt, hogy az ember képes a külső okozati viszonyoktól független, vagy akár azok ellenére bárhogy dönteni egy adott döntéshelyzetben. Ezzel a képességgel az ember csak akkor rendelkezhet, ha döntéshozatalának létezik legalább egy olyan eleme, amely teljesen független a külső okozati tényezőktől, ahogy Sam Harris fogalmaz:

„A libertariánusok gyakorta segítségül hívnak valamilyen metafizikai entitást, mint amilyen a lélek, hogy hordozójaként szolgáljon a szabadon cselekvő akaratunknak.”³⁴

Bernáth László olvasatában ez a „metafizikai entitás” az akarat belső tapasztalata, amelyet következőképpen ír körül:

„[...] lehetőségek nem csak úgy mutatkoznak meg, mint amelyeket képes lennénk megvalósítani, ha meg akarnám valósítani őket, hanem úgy, mint amelyek megvalósítása mellett itt és most képes lennénk dönteni. A tapasztalat központi része nemcsak az, hogy hatalmamban állna így is és úgy is cselekedni, hanem az is, hogy

³¹ Bernáth 2023, 64. o.

³² Az „esernyő” szóhasználat indoka az, hogy a Libertariánus nézetek között is léteznek különbségek, eltérések, viszont dolgozatom kereteire való tekintettel képtelenség lenne a teljesség igényével részletezni őket. Bernáth 2018.

³³ Bernáth 2023, 75. o.

³⁴ Harris 2012, 15–16. o.

akarhatom itt és most a megvalósulását ennek vagy amannak az opciónak is a másikkal szemben.³⁵

A szó szoros értelmében vett akaratszabadság-tapasztalat szerint a döntés pillanatában én határozom meg (és nem valami más, akár a vágyaim vagy az egyes opciók mellett szóló indokok), melyik opciót választom”³⁶

Vagyis, a belső tapasztalatunk döntéseinkkel kapcsolatban az, hogy bár egy bizonyos döntés mellett elköteleződünk, mégis akarhattunk, és választhattunk volna egy másik alternatív opciót is az adott döntés helyzetben. Felmerül viszont az a kérdés, hogy megbízhatunk-e akaratunk belső tapasztalatában, mint tény, tényleg a valóságra reflektál-e? Erre Bernáth a fenomenológiai-konzervativizmus ismeretszerzési metodológia elképzeléséből idéz:

„Ha úgy látszik [seems] S számára, hogy P, akkor P igazságának megdöntőinek hiányában – S rendelkezik legalábbis valamilyen mértékű igazolással arra vonatkozóan, hogy higgyen P igazságában”³⁷

Vagyis leegyszerűsítve: amíg nem bizonyítják személyes tapasztalatom hamisságát, addig több okom van hinni annak, mint sem. Nyilván a fenomenológiai-konzervativizmus nézetének is megvannak a kritikái, erre a nézeteltérésre, és meghatározó szerepére az akaratszabadság vitáját nézve magam is reflektálok egy későbbi fejezetben.

4.2.3. Kompatibilista szabad akarat

A kompatibilista tábor, általános ismérveit már a bevezetőben már kifejtettem, az egyedi igazi kérdés, ami megválaszolatlan maradt eddig a témában az, mégpedig, hogy képes a kompatibilizmus a determinizmus igazságának vélelmét összeegyeztetni az akaratszabadság létezésének vélelmével?

Houranszki Ferenc (filozófus) mielőtt még bizonyítására kelne az összeegyeztethetőségnek, összegzi az inkompatibilisták elképzelését:

„A szabad akarat és determinizmus összeegyeztethetlenségére vonatkozó, leggyakrabban használt érvet következmény-érvként szokás emlegetni. [...] Általánosságban a következőképp rekonstruálhatjuk az érvet. Senki sem változtathatja meg a múltat. Senki sem változtathatja meg a természet törvényeit. Ha azonban a világ

³⁵ Bernáth 2023, 80. o.

³⁶ Bernáth 2023, 86. o.

³⁷ Huemer 2007, 30–55. o.

determinisztikus, abból az következik, hogy a múlt és a természet törvényei egyértelműen (logikailag) meghatározzák, hogy valaki mit tesz, illetve mit fog tenni. Következésképp soha senki sem cselekedhet szabad akaratából egy determinisztikus világban, mivel senki sem dönthet vagy cselekedhet másképp, mint ahogyan valójában dönt vagy cselekszik.”³⁸

Ezt az érvet már magam is illusztráltam, viszont Houranszki kritikájának ismertetéséhez nem tudtam elkerülni azt, hogy vissza ne idézzem. A felül olvasható inkompatibilista álláspontra hozott ellenérveket is vizsgálja a filozófus, közülük sokat cáfol is.³⁹ Houranszki szerint a helyes magyarázat az akaratszabadság és a determinizmus összefüggésére a következő:

„Csakhogy, érvelhet a kompatibilista, ez a természeti törvények mivoltának félreértése. A természeti törvények egyetlen esemény bekövetkezését sem kényszerítik ki. Ha más események történnének a világban, akkor azokat más törvények rendszereznék, összegeznék helyesen. De ez nem foszt meg bennünket attól a képességünkől, hogy másképp is dönthetünk, mint ahogyan éppen döntünk. Ha másképp döntöttünk volna, valamely természeti törvény is más lenne.”⁴⁰

Vagyis, azt a feltételezést kérdőjelezi meg Houranszki, mely szerint a természet törvényei a kiváltói a világ történéseinek. Szerinte a világnak előbb vannak történései, mely történésekre utólag adódik válasz, nem a történet követ egy előre leírt kozmikus kódexet, hanem a világ történései írják a jelenben annak paragrafusait.

Viszont a determinizmus és az akaratszabadság összeegyeztetése többlet kérdést von maga után, névlegesen a felelősségét, ha vannak olyan természeti törvények, amelyek már megfogalmazásra kerültek és vannak, amelyek még nem, melyik csoportban helyezkedik el az egyén, egy adott döntés meghozatalakor. E kérdésnek további boncolásához kitérőt kényszerülünk tenni a nézet alfajainak rövid ismertetésére, mivel ezen alfajok lényegesen eltérnek egymástól magyarázataikban,⁴¹ illetve nem csak a filozófiai rész teljességéhez szükséges ezen ismeretek részletezése, pont a dolgozat jogelméleti gerincét alkotó felelősség (szakirodalomban „erkölcsi felelősség”) -el kapcsolatosak. Az erkölcsi felelősség feltétele Houranszki szerint az alternatív lehetőségek elve, melyről így ír:

³⁸ Houranszki 2023, 144. o.

³⁹ Bővebben Lásd: Houranszki 2023, 144-146. o.

⁴⁰ Houranszki 2023, 146.o. Az érvről bővebben: 145-146. o.

⁴¹ Houranszki 2012, 15. o. „a kompatibilisták nézetei radikálisan különböznek egymástól a tekintetben, miért tartják az inkompatibilizmust elfogadhatatlannak.”

„[...] a cselekedetekért viselt erkölcsi felelősség feltétele a gyakorlati lehetőség. A cselekvő csak akkor felelős azért, amit tett (vagy azért, amit elmulasztott megtenni), ha képes volt arra, hogy az adott típusú felelősséget ne hajtsa végre [...] Ezt az elvet az alternatív lehetőségek elvének szokás nevezni.”⁴²

A fogalom meghatározásában nincs vita a táborok között, az aggályok a gyakorlati lehetőség és a determinizmus szimultán fennállásának következményeképp képződnek. Houranszki három külön álláspontot ismertet:

„A talán *hagyományos kompatibilizmusnak* nevezhető álláspont szerint nincs okunk feltételezni, hogy a determinizmus bizonyos formái összeegyeztethetetlenek lennének az erkölcsi szempontból releváns gyakorlati lehetőségekkel.

A kortárs kompatibilisták jelentős része szerint azonban, akiket manapság *szemikompatibilistáknak* nevezünk, a determinizmus kérdése azért irreleváns, mert a cselekedetekért viselt erkölcsi felelősség összeegyeztethető a gyakorlati szükségszerűséggel, tehát nem követeli meg, hogy a cselekvő képes legyen másképp cselekedni, mint ahogyan tette.

Végül a kompatibilisták egy harmadik csoportja szerint bizonyos típusú cselekedetekért viselt felelősség megköveteli a gyakorlati lehetőségeket, más típusúakért viselt felelősség azonban nem. [...] ezt a nézetet *aszimmetrikus* felfogásnak fogom nevezni.”⁴³

Sajnos dolgozatom terjedelmi korlátjai miatt nem tudom a teljesség igényével részletezni a kompatibilista elméleteket, a felülírtakkal egy alapvető felszínes tudást kíséreltem meg átadni.⁴⁴

4.3. Az akarat teljes determináltságát állító elméletek

A determinista nézetről már az előző részletek során érintőlegesen értekeztünk, az átláthatóság céljának végett röviden megismétlem, amit eddig lefektettünk. A determinista nézet inkompatibilista, azt feltételezi, hogy az akarat szabadság, mint az egyén másképp cselekvési képessége hamis. Vagyis azt állítja, hogy ugyanaz az egyén, ugyanazon szituációban, ugyanazon behatások alatt, sorozatos ismétlés esetén is ugyanúgy fog dönteni, vagyis akarata előre determinált.

⁴² Houranszki 2003, 15. o.

⁴³ Houranszki 2023, 16. o.

⁴⁴ Kompatibilista nézetekről bővebben: Houranszki 2012, 16–31. o.

4.3.1. Természettudományok filozófiai alapfeltevéseiből kiinduló érvelés

A természettudományok híveitől intézett támadások közül a szabad akarat ellen eddig csak is a kognitív tudományokra épülő megközelítéseket taglaltam dolgozatomban, azonban létezik egy tisztán filozófiai⁴⁵ érvelés is. Bernáth, Sam Harris által is visszhangzott gondolatot így foglalja össze:

„[...] a szabad akaratnak az a fogalma, amely magában foglalja, hogy az illető dönthetett volna másképpen is az adott pillanatban, mint ahogy döntött, mindenképpen önellentmondásos. Egész egyszerűen azért, mert a döntés vagy előzetesen determinált, de ekkor a cselekvő mégsem dönthetett volna másképpen, mint ahogy döntött, vagy kimenetele egyáltalán nincs meghatározva semmilyen ok által, ám ebben az esetben maga a döntéshozó sem határozza meg a saját döntését, ezért a döntés nem egy szabad cselekvés, hanem egy véletlenszerű esemény.”⁴⁶

Tehát, az emberi akarat vagy valamilyen tényező(k) által meghatározott, viszont ebben az esetben az akaratszabadság fogalma mely szerint az ember képes másként cselekvésre hamis. Vagy egyáltalán nem meghatározott, vagyis a véletlenül múlik, hogy az egyén úgy cselekedik ahogy, viszont a véletlen nem az emberi akarattal azonos.

Bernáth ezzel szemben arra hivatkozik, hogy a belső tapasztalat képtelen önellentmondásra:

„[...] ha akaratunkat a belső tapasztalat olykor úgy mutatja fel, mintha szabad lenne abban az értelemben, hogy az akarat irányát a döntés pillanatában a cselekvő határozza meg anélkül, hogy akár a véletlen, akár bármi előzetesen meghatározná, hogy mire fog irányulni az akarat, akkor biztosak lehetünk abban, hogy az akaratszabadság ezen előzetes meghatározottságot és véletlenszerűséget kizáró fogalma nem tartalmazhat önellentmondást, és így az a fogalom se, ami ráépül.”⁴⁷

A belső tapasztalat milyenségéről, vagyis hogyan tapasztaljuk meg akaratszabadságunkat Bernáth olvasatában már az előző részletben beszéltem, így azt itt nem ismétlem. Bernáth szerint a belső tapasztalat nem lehet önellentmondásos mivel:

⁴⁵ „Az érv filozófiai mert valójában teljesen független attól, hogy milyen az aktuális valóság, vagy hogy milyen adatokat gyűjtöttünk össze róla.” Bernáth 2023, 56. o.

⁴⁶ Bernáth 2023, 56. o.

⁴⁷ Bernáth 2023, 28. o.

„Gondoljunk bármire, ami megjelent a belső tapasztalatban: elvben lehetne valóságos. Ha valaki álmában sárkánnyal találkozik, akkor az, amit lát, nem valóságos, de semmi sincs, ami fogalmilag kizárná, hogy ez a találkozás a sárkánnyal ne legyen valóságos. Ha az álombéli szárnyas tűzokádó fenevad belső tapasztalatban megjelenő képére alapozzuk a sárkány fogalmunkat, semmilyen fogalmi ellentmondásba nem fogunk ütközni – hiszen, ha az álomban megjelent egymás mellett a szárny, a fej, a farok, és a sárkány szájából kilövelő lángnyelv, akkor fogalmi szinten miért ne férhetnének meg egymás mellett? [...] Másképpen megfogalmazva, az olyan fogalmi önellentmondások, mint a négyszögletű kör, nem jelenhetnek fenomenológiailag. Ha megjelenne valami, ami egyszerre négyzet és kör, akkor lenne képünk, és e képre építve fogalmunk róla, hogy ezt a geometriai objektumot hogyan lehet elgondolni – ekkor persze a négyszögletű kör többé nem lehetne fogalmi önellentmondás”⁴⁸

Röviden, a belső tapasztalat képtelen regisztrálni önellentmondásos definíciókat, ezért azok, amelyek regisztrál, természetszerűen önellentmondástól mentesnek kell lenniük. És mivel az akaratumk tapasztalata regisztrálja az akaratszabadság fogalmát, következik az, hogy nem lehet önellentmondásos.

4.3.2. A világ fizikai zártságából kiinduló elméletek

A világ fizikai zártságából kiinduló elméleteknek az az elképzelés képezi a gyökerét, mely szerint a fizikai eseményeknek csak fizikai okuk lehet. Vagyis a fizikai világba kilépett bármely állapotváltozásnak (köztük a döntések eredményei is) fizikai okkal kell rendelkezniük, és mivel a fizika törvényei ismertek, vagy megismerhetőek, alkalmazásukkal minden jövőbeli állapotváltozást (köztük a döntéseket is) meg tudunk jósolni, beleértve az emberi akarat alakulását is. Az elkövetkező részletben, ennek a tézisnek különböző válogatott indoklásait, variációit, kritikáit, fogom ismertetni.

1. A termodinamika első főtételeből vett érv:

A termodinamika első főtétele, az általános energiatétel, vagy az energiamegmaradás törvénye kimondja:

⁴⁸ Bernáth 2023, 105. o.

„[...] hogy energia semmilyen folyamatnál nem keletkezik, nem semmisül meg, csak átalakul”⁴⁹

Az érv szerint e törvényből lehet következtetni arra, hogy a nem-fizikai események beavatkozása a fizikai eseményekbe megszegné az energiamegmaradás törvényét, mivel többletenergiát vagy energiahányt eredményezne a zárt rendszerben, Bernáth így fogalmazza meg az érvet, ha nem-fizikai behatásoknak fizikai eredményeik lehetnének:

„[...] mondjuk az agyban – hirtelen a „semmitől” többletenergia keletkezne, ha egy nem fizikai én szabad döntése beavatkozna a részecskék [pl neuronok] mozgásába, ami elfogadhatatlan.”⁵⁰

Bernáth a következőképpen birkózik ezzel a jelenséggel:

„[...] az sem biztos, hogy a szabad akarat nem-fizikai beavatkozása megsértene bármilyen megmaradási törvényt. Tegyük fel, hogy az agyban található részecskék egy része a szabad döntés meghozásakor olyan állapotban vannak, hogy egynél több irányban haladhatnak, köszönhetően annak, hogy viselkedésüket indeterminisztikus törvények szabályozzák [...] Még ha a szabad akarat befolyása dönti is el, hogy melyik irányba mennek az érintett részecskék, energiatöbblet ettől még nem keletkezik.

Az agyról jelenleg nincsenek olyan mélyreható ismereteink vagy vizsgálati módszereink, amelyek alapján egyértelműen megállapíthatnánk, hogy sérült-e valamikor az energiamegmaradás törvénye vagy sem.”⁵¹

Bernáth első példájával demonstrálja, hogy lehetséges olyan döntéshozói mechanizmus, amely a nem-fizikai éntől függ, amely nem eredményez feltétlen energiahátást.⁵² A termodinamika első elvének általános érvényesülésének megkérdőjelezése különösebb bizonyíték nélkül pedig, a fenomenológiai-konzervativizmusra való hivatkozás után nagyon merész kritika.

2. A kizárási elv:

A kizárási elv szerint, a természeti törvények vagy determinisztikusak vagy indeterminisztikusak, ha determinisztikusak akkor az emberi akarat, amelyet meghatároznak szintén determinált, viszont, ha indeterminisztikusak a természeti törvények, akkor a szabad

⁴⁹ Dégen et al. 2018, 160. o.

⁵⁰ Bernáth 2023, 154. o.

⁵¹ Bernáth 2023, 155. o.

⁵² Bevallom szerintem ez az állítás vitatható, viszont a fizika területén való képzetlenségem okán nem szeretnék okfejtésbe bonyolódni olyan területen, ahol magam is laikus vagyok.

akarata beavatkozása az események kimenetelére szintén kizárt, mivel a természet törvényei rögzítik, hogy egy indeterminisztikus folyamat kimeneteleire mi az arányos eloszlása sorozatos ismétlés esetén. Párhuzamos példa erre talán az atom elektronfelhője, amely jelzi az elektron atommag körüli valószínűsíthető elhelyezkedését.⁵³ Viszont ez azt jelenti, hogy csak is a természeti törvények azok, amelyek irányítják az eseményeket, ugyanis, ha egy nem-fizikai elemen múlna az események alakulása, akkor a folyamat kimenetelének arányos eloszlása már nem lenne rögzített.⁵⁴ Előző példámra ráhúzva: Nem lenne többé valószínűbb, hogy az elektron az atommaghoz közelebb találjuk, mintsem, hogy távolabb, mivel nem a természet törvényei diktálták ezt az eloszlást, hanem valami más.

Ígéretesnek mutatkozik ez az érv elsőre, a probléma vele viszont annyi, hogy előre feltételezi a determinizmust, vagyis, hogy az ember akaratát külső befolyásoló tényezők (determinált, vagy sem) irányítják. Nem reflektál a fizikai törvényeknek alá nem vetett nem-fizikai én lehetséges behatására.⁵⁵

3. Kvantumelmélet érvei az akaratszabadság mellett, valamint ellen:

Tudom, hogy ez a rész csak is az akaratszabadságot cáfoló fizikai elméletekről kellene szólnjon, de a fizikai elméletek felsorolása az akaratszabadság kérdésében nem teljes, a talán leghíresebb érv, a kvantum-elmélet tisztázása nélkül, így kérem az olvasót, engedje meg számomra ezt a rövid kitérőt.

A kvantumelmélet érve az akaratszabadság mellett összességében annyi, hogy valójában a fizikai világ törvényei sem feltétlen tökéletesen determináltak.⁵⁶

„A kvantummechanika közismeret alapján erősen nem-determinisztikus elméletként ismert. Népszerű elképzelés (még a legtöbb fizikus között is) azt tartja, hogy a radioaktív bomlás, foton kibocsátás, és elnyelés, és még sok más jelenség természete olyan, hogy róluk csak valószínűsítő leírás adható.”⁵⁷ (Saját fordítás – P. B.)

Vagyis, ha az emberi akaratot a külső környezeti tényezők határozzák is meg, akkor is lehetetlen megjósolni teljes biztossággal annak pontos tartalmát, ennek következménye az, hogy az

⁵³ Az elektronfelhő legsűrűbb közvetlen az atommag körül, sűrűsége enyhül minél távolabb vizsgáljuk az atommagtól, annak az esélye, hogy egy atom elektronja, az elektronfelhő szélsőséges tartományában helyezkedjen el bár arányban alacsony, de nem egyenlő a nullával.

⁵⁴ Hasonló érv található: Pereboom 2014, 65–69. o.

⁵⁵ Lásd: Bernáth 2023, 158. o.

⁵⁶ Például a híres Schrödinger macskája illusztráció, amelyben nem lehetünk biztosak abban, hogy a „macska” milyen állapotban is van, mindaddig amíg aktívan meg nem figyeljük azt.

⁵⁷ Hoefer 2024.

egyénnek, egy adott választási helyzetben valóban van reális képessége arra, hogy másképpen válasszon, ezzel kimerítve az akaratszabadság általunk támasztott fogalmát.

A kvantummechanikának viszont léteznek determinista elméletei is, melyek vizsgálatai során a Schrödinger illusztráció megjósolhatóvá válik.⁵⁸ Továbbá, ellenérvként szolgálhat a kvantumelméletre az előbb tárgyalt kizárási elv is, ugyanis az mind determinisztikus, mind indeterminisztikus fizikai folyamatokra reflektál.

Az itt felsorolt fizikai érvek természetesen nem merítik ki a fizika területéről felhozható valamennyi érvet az akaratszabadsággal kapcsolatban, céлом ezzel a válogatással a determinista elképzelések egyik gyakori alapját megtestesítő paraméter (a világ általános törvények alapján való működése) indoklása volt.

4.3.3. Okozati determinizmus

Vagy egyszerűen determinizmus, Peter van Inwagen amerikai filozófus által meghatározott általános definíciója a következő:

„A világ egy időpontban meglévő állapotának és a természeti törvények összességének tökéletes leírásából együttesen logikailag szükségszerűen következik a világ minden és más időpontjának állapota.”⁵⁹

Az idézet más szóval arra alapozza okfejtését, hogy ha a világ minden eseményét csak általánosan érvényesülő természeti törvények határozzák meg, (például: lásd előző fejezet) akkor, ha egy adott pillanatban a világ teljes ismeretében vagyunk, képesek vagyunk az általános törvények alkalmazásával a következő pillanat tökéletes leírására, majd pedig abból a pillanattól kiindulva ugyanígy, a rákövetkezőre. Ehhez hasonló magyarázatot ad Laplace híres gondolat kísérlete:

Dolgozat szerzőjének fordítása: „Egy intelligencia, amely ismeri az összes érvényesülő erőt a természetben egy adott pillanatban, továbbá az ideiglenes pozícióit minden dolognak az univerzumban, képes lenne felfogni egyetlen egyenletben a világ legnagyobb testeinek, valamint a legkönnyebb atomoknak a mozgásait, feltéve, hogy elméje elég erős ahhoz minden adatot képes vizsgálat alá tenni; számára semmi sem lenne bizonytalan, a jövő, valamint a múlt mind a jelen lenne szemeiben.”⁶⁰

⁵⁸ A kérdésről bővebben: Norton 1999.

⁵⁹ van Inwagen 2004, 189–202. o.

⁶⁰ Laplace 1951.

Természetesen egy ilyen entitás, képes emiatt az emberek döntéseinek megjósolására is ugyanis:

„Ám, ha a determinizmus igaz, az előzmények és a természeti törvények közösen már rögzítették, hogy akaratunkat merre irányítjuk, ezért nem egyformán nyitott mindkét cselekvés végrehajtásának megcélzása.”⁶¹

A determinista szemében az ember döntéshozatalában részvevő valamennyi tényező külső körülmények eredménye, nem vesz részt a döntéshozatalban olyan elem, amely ne lenne általános törvények alapján magyarázható, sőt, elméletileg visszavezethető akár a világ kezdetéig. A gondolat illusztrálására egy viszonylag lyukas gondolatmeneti lánc: Az agyban végbemenő folyamatokat a neuronok által hordozott jelzések határozzák meg, ezek a jelzések a biológia törvényeinek megfelelően kerülnek A-ból B-be, a biológia pedig a fizika törvényeinek megfelelően épül fel. Ergo, ha ismerjük a fizika törvényeit, valamint a rendszerben érintett részecskék minden tulajdonságát, abból következtethetünk a biológia törvényeire, utána ezzel a két törvénnyel következtethetünk az agyi folyamatokra, amelyből következtethetünk az emberi akarat alakulására.

A determinizmus elképzelésének kritikáit már valójában részleteztük a dolgozat során, de újra felidézem őket az átláthatóság kedvéért. (1) Egyáltalán nem biztos, hogy a világ eseményeit 100%-ig pontos természeti törvények igazgatják. (Lásd pl: Kvantum elmélet) (2) Szintén nincs 100%-os bizonyíték arra sem, hogy az emberi agy működését teljesen külső okozati tényezők határozzák meg, hogy nem létezik egy belső nem-fizikai én, amely független a világ fizikai törvényeitől, és emiatt egy olyan tényező a döntéshozatal során, amely előre nem megjósolható. (Lásd pl: Libet-kísérlet kritika, vagy libertariánus elmélet)

4.3.4. Fatalizmus

Végül az akaratszabadságot tagadó gondolatmenetek között említenünk kell a fatalizmust. Az elképzelés konklúziója bár egyezik az előbb elemzett determinizmussal, a következtetéshez vezető út viszont már különböző. Ugyanis a fatalizmus elméleti struktúrájában nem arra épül a jövő meghatározottsága, hogy általánosan érvényesülő természeti törvények segítségével az tökéletesen megjósolható, hanem arra, hogy a jövő, természetéből fakadóan ugyanannyira metafizikailag meghatározott, mint akár a jelen vagy a jövő.

⁶¹ Bernáth 2023, 166. o.

Az egyik megközelítése ennek a gondolatnak Diodórosz Kronoszhoz köthető, mely szerint minden állítás természeténél fogva már a jelenben igaz, vagy hamis. Ez magába hordozza a jövőről tett állításokat is. Továbbá, minden igaz állítás a természeténél fogva beteljesül, mivel alapból ezért igaz. Vagyis, ha a jövőről teszünk állításokat a jelenben, akkor azok az állítások már a jelenben igazak vagy hamisak, és mivel tudjuk, hogy az igaz állítások mindig beteljesülnek, a hamisak meg nem, (illetve lehetetlen olyan opció, hogy igaz az állítás, de nem teljesül be vagy hamis az állítás, de beteljesül) ezért arra vonhatunk következtetést, hogy a jövőnek determinálnak kell lennie.⁶²

Az ellenérv erre a feltevésre Arisztotelészről származik, Bernáth parafrázisa a gondolataira a következő:

„[...] ha ama tételből, amely szerint minden állítás vagy igaz vagy hamis, fatalizmus következik, akkor jobb, ha tagadjuk, hogy minden állítás igaz vagy hamis.”

„Éppen a jövőre vonatkozó állítások között vannak olyanok, amelyek ma még se nem igazak, se nem hamisak, pontosan azért, mert ma még semmilyen értelemben nem létezik a jövő, ami eldönthetné, hogy e jövőre vonatkozó állítások már ma igazak vagy hamisak.”⁶³

Továbbá, arra a feltételezésre, mely szerint, ami nem igaz és nem is lesz igaz, nem lehetséges Arisztotelész a híres „Tengeri csata argumentumát” hozza fel. Melyben azt állítja: Másnap vagy lesz tengeri csata, vagy nem, egyik lehetőség sem szükségszerű, pusztán lehetséges.

Természetesen manapság a fatalizmus eszköztára már modernebb ennél az érvelésnél, manapság, (akár a determinizmus terén) a természettudományokból kiinduló nézőpontok alapján bizonyítják advokánsai a fatalizmust. Szintén a fatalista nézőpont termőtalaja a perdurantizmus fizikaelméleti felfogása is. A perdurantizmus elméletét így fogalmazza meg Tózsér János (filozófus):

„[...] hogy a fizikai tárgyaknak minden időpontban *csak egy meghatározott részük van jelen*, és *nem az egészük*. Vagyis: az a kifejezés, hogy „a drót tegnap” és az a kifejezés, hogy „a drót ma” *nem* egy és ugyanazon dologra referál, hanem a drótnak, mint konkrét

⁶² Többet az évről lásd: Máté – Ruzsa 1997, 189–190. o.

⁶³ Bernáth 2023, 175. o.

partikulárénak egymástól numerikusan különböző *részeire*. A „drót ma” és a „drót tegnap” csak egy-egy *része* tehát az időben perzisztáló drótnak.”⁶⁴

Tehát a drót, valamilyen formában állapotban létezik egyszerre a múltban és a jelenben is, független a jelenbéli megfigyelő tapasztalatától, mely szerint a drót teljes egészében a jelenben van. Ezzel szemben áll az endurantizmus elmélete, mely szerint a fizikai tárgyak létezésük minden pillanatában teljes egészükben jelen vannak.⁶⁵

Így fogalmazza meg Bernáth, a perdurantista elmélet következményét az általunk vizsgált akaratszabadság kérdésére:

„A jövő nem létrejön annak hatására, hogy hogyan döntök, hanem döntésem pillanata, és a következő pillanat, ahol döntésemnek megfelelően cselekszem, mintegy egymás mellett vannak a téridőben, mint ahogy a szomszédos mozaikdarabkák egymás mellett vannak egy mozaikképen.”

„Az időben lezajló változásokat úgy redukálja e perdurantista eternalizmus állóképek sorozatára, mint ahogy a film redukálható a filmtekercs képeinek egymásutánjára”⁶⁶

Vagyis döntésem eredménye nem a döntésem hatására jött létre, hanem mindig is létezett, pusztán egy másik időbeli pillanatban, mint amelyben a döntésemet meghoztam. Hogy a film hasonlatot folytassam: a filmtekercs bármely pillanatához (képéhez) pörgetek, az őt megelőző, illetve követő képektől függetlenül létezik, és egy meghatározott egyedi képkockát fog mutatni. A film vége létezik a film elejétől fogva, a filmnéző pusztán egyesével végighalad a képek előre determinált sorozatán, ebből kapja az illúziót mintha egyik a másiknak a „folytatása” lenne.

Természetesen a perdurantizmus fizika tudományi kritikáin kívül más problémákat is fellelhetünk ezzel az okfejtéssel, Bernáth egy példával illusztrálja a perdurantista elméletből következő emberi élmény tapasztalati hiányosságát:

„Tegyük fel, hogy zenét hallgatok, Beethoven Sors Szimfóniájának első hangjait: GGGEb. A valóságot e téridő mozaikként felfogó elmélet szerint zeneélményem nem egyéb, mint sorozata a tér-időben egymás mellett lévő állóképeknek. Tehát pusztán annyiról van szó, hogy t₁-ben G-t hallom, t₂-ben ismét G-t, majd miután t₃-ban megint csak G-t t₄-ben végre Eb hang tapasztalata található meg elmémben. A zene tapasztalata

⁶⁴ Tőzsér 2009, 2.1.

⁶⁵ Az endurantizmus/perdurantizmus vitáról bővebben: Tőzsér 2009, 2.1.

⁶⁶ Bernáth 2023, 177–178. o.

így nem egyéb, mint egyes hangok tapasztalatának egymásutánja, színezve mindezt azzal, hogy mire emlékszünk az előző hangokból az egyes pillanatokban, illetve milyen hangokat várunk a jövőre tekintettel.

[...] Ugyanis zenehallgatás közben nemcsak az egyes hangok jelennek meg számomra, hanem az egyes hangokhoz hasonlóan elmémben az is ugyanúgy megjelenik, hogy – például – a G-hang után a dallam leereszkedik Eb hangra. Nemcsak az egyes hangoknak van valamilyensége, hanem az is egy számomra megjelenő minőség, tapasztalat, hogy a G-hangot szorosan követi az Eb-hang, vagy hogy a G-hang tapasztalata elmémben átmegy az Eb-hang tapasztalatába. Nemcsak hangok milyenségét is, hogy az egyiket követi a másik hang.”⁶⁷

Ez a hosszú példa, arra világít rá, hogy az emberi élmény tapasztalata, nem egymást követő, valamint egymástól független „képkockák” sorozata, hanem az látszódik kirajzolódni az élmény vizsgálatából, hogy az egyik tapasztalat leváltja a másikat, és nem csak egymást követik az időben.

Ezzel végig értünk az akaratszabadságát valamilyen módon tagadó nagyobb elméletek, valamint kritikáinak ismertetésén. Ezen elméletek, valamint kritikák ismerete, elengedhetetlenek az elkövetkezendő fejezetben ismertetett „patthelyzet” megértéséhez.

4.4. „Világnézeti patthelyzet”

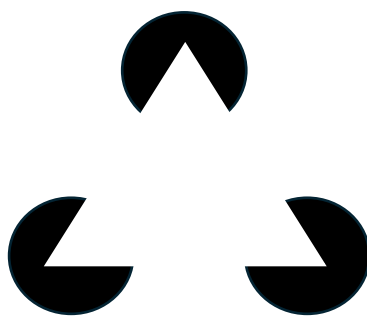
Az akaratszabadság körüli elméletek tüzetes vizsgálatából látszik, hogy minden elmélet körül – szóljanak azok akár az akaratszabadság létezése mellett, vagy ellen – keringenek még a teljesség igényével bizonyítatlan kérdések, kételyek. Ebből fakadóan a kérdést nem képes egyik érvrendszer sem teljes biztossággal lezárni, hogy végre győztes kerüljön ki az elméleti ingoványból. E miatt a táborok olyan ismeretszerzés elméleti elképzelésekhez fordulnak, amelyek lehetővé teszik számukra elképzeléseik igazolását a teljességgel meggyőző bizonyítékok hiányának ellenére. Az így kialakult ismeretelméleti nézeteltérést „Világnézeti patthelyzet” -nek címeztem, Bernáth László hasonló, elnevezése után. Az elkövetkező részben, a konzervatív, és a szientista progresszív metafizikai felfogások közötti vitát fogom röviden ismertetni.

⁶⁷ Bernáth 2023, 179. o. Bővebben a perdurantizmusból fakadó eternalizmus elleni érvekről lásd: Bernáth 2014, valamint Bernáth – Inan 2023.

A két felfogás közötti kérdés (legalábbis az akaratszabadság kérdésében) az, hogy milyen mértékű bizonyíték szükséges ahhoz, hogy abban a feltételezésben, amelyre a felhozott bizonyítékok utalnak, megbízunk. Dolgozatomban már mindkét elképzelésnek konkrét alkalmazására már szolgáltam példájával az akaratszabadsággal kapcsolatban. A konzervatív metafizikai elképzelést már ismertettem a „Libertáriánus szabadakarat” részletben, azon belül is a belső tapasztalat megbízhatóságáról szóló bekezdésben. Továbbá „A kognitív tudományokra épülő legerősebb érv a szabad akarat ellen” részletben, már előre rátapintottam a gondolatmenet szientista progresszív olvasatára. A letisztultság kedvéért viszont mégis érdemesnek találom letisztítani a két megközelítést.

A konzervatív metafizika azt állítja, hogy mindaddig okkal hiszünk abban, amiben eddig bízunk, amíg azt valami teljes bizonyossággal meg nem cáfolja. Ebben az esetben ez az akaratszabadság létezése. Míg a szientista progresszív metafizika azt állítja, hogy ha az általunk megismert bizonyítékok mind egy bizonyos jelenség fennállására utalnak, akkor okkal feltételezhetjük azt, hogy az tényleg úgy is van. Ebben az esetben ez az akaratszabadság tagadására utal. Bernáth László egy kiváló ábrát ismertet a gondolatmenetek demonstrálására:

„Mondjuk, hogy az alábbi ábra fekete részei az akaratszabadságról jelenleg hozzáférhető empirikus adatok összességét szimbolizálja:

A szientista progresszív metafizikus azt mondja, hogy a fekete alakzatokként megjelenített empirikus adatok azt sugallják [...] hogy amit nem még nem látunk még színről színre, az voltaképpen egy egyszerű dolog: a döntéseket meghatározó determinisztikus fizikai folyamatok (ezeket szimbolizálja a képen a fehér háromszög, melynek jelenlétét a fekete részek alakja sugallja).”⁶⁸

Az idézet itt folytatódik, és ismerteti a jelenség konzervatív fenomenológiai olvasatát is, viszont én meggyőzőbbnek tartom a demonstrációt. Megkérem az olvasót, kattintson a három kör által

⁶⁸ Bernáth 2023, 205. o.

sziluettezett háromszögre, majd változtassa át annak kitöltését bármilyen színre, amely nem fehér (vagy fekete).⁶⁹

Ebből tisztán látszik a szientista progresszivizmus optimista használatának lehetséges veszélye. Viszont ez az ábra igazán a konzervatív nézőpontot mutatja. Egy szientista progresszív ábrán a fekete körök valószínűleg már majdnem összeérnének, nagyon minimális esélyt hagyva annak, hogy az általuk sugallt alakzat valójában nem háromszög. Természetesen a veszély fennáll, így is, amely veszély a konzervativizmusnál feltehetően nem megállapítható, mégis miért döntene bárki is a szientista progresszivizmus mellett?

Erre a kérdésre válaszként szolgálhat az, hogy nagyon sok hétköznapi cselekedetünk során mind a szientista progresszivizmus elméletével élünk, látszólag sikerrel. Például, ha úgy látszik az égen viharfelhők gyülekeznek, nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy vihar lesz, nem várjuk meg amíg elkezd esni, ahhoz, hogy ezt megállapítsuk. Továbbá, a konzervativista metafizika általam vélt legnagyobb problémája az, hogy a nem teljes bizonyítékok elleni „oltalmazása” csak is arra a kikötésre kontingens, hogy az egyén melyik elképzeléssel rendelkezett előbb. Ha mi emberek az akaratszabadság nem létezését vennénk természetes kiindulópontként, akkor az akaratszabadságát bizonyítóknak kéne előrukkolniuk 100%-os bizonyítással. Amelyet még csak meg sem közelítenek, mivel védekezésük túlnyomó része a konzervatív metafizikára való hivatkozásból áll, nem konkrét ellenbizonyítékból.

Természetesen mindkét iskolának meg van a logikus háttere, teljes igazságot magam sem tudok tenni közöttük, bár megvan a preferenciám, ezzel a részlettel, valamint az egész fejezettel pusztán ismertetni szerettem volna az olvasóval, hogy napjainkban pontosan miért is lezáratlan az akaratszabadság kérdése.

5. Saját filozófiai meggyőződése, az akarat alakulásának fenomenológiai tapasztalata

Miután végig értünk az akaratszabadsággal kapcsolatos főbb elméletek „seregszemléjén”, eljött az ideje, hogy ismertessem az olvasóval saját filozófiai meggyőződésemet az akaratszabadság kérdéséről. Annak oka, hogy ezt külön fejezet keretei között teszem, az, hogy bár elméletemet részint eltérőnek vélem a már felsoroltaktól, nem feltételezem, hogy ez az eltérés olyan mértékű lenne, mely egy külön „irányzat” megalkotását indokolná.

⁶⁹ Ha esetleg erre képtelen az olvasó lelövöm a poént: A háromszögek valójában egy Dávid-csillag 3 ágát rajzolják ki, így valójában nem is háromszög van az ábrán, a kör által sugallt kép ellenére.

Személyes álláspontom az akaratszabadság kérdésében a következő: valószínű, hogy az emberi akarat determinált, továbbá magam is támaszkodom a szientista progresszív metafizika interpretációjára, mely szerint ez a valószínűség olyan mértékű, hogy jó okkal hihetjük bizonyító értékűnek. A szientista progresszizmus mellett, valamint elleni érveket már érintőlegesen tárgyaltam, a dolgozat témamegjelölése miatt, nem ezt a feltételezést fogom a továbbiakban bizonygatni. Az emberi akarat valószínű determináltsága mellett alternatív elképzelésemet fogom ismertetni. Az indoka az alternatív elképzelésnek az, hogy véleményem szerint az akaratszabadság determináltságának megközelítése ebből a szempontból kevesebb (nem nulla) támadási felületet nyújt a kritikák számára. Ugyanis, az eddig ismertetett determinista elméletek különböző módon ugyan, de a jövő általános determináltságán keresztül következtetnek az akarat determináltságára is. Magam viszont, a jövő általános determináltságától független, egyenesen az akaratszabadság már ismertetett tág fogalmát fogom támadni. Bevallom továbbá már itt, hogy elméletem is tartalmaz olyan feltevéseket, amelyek nem teljesen bizonyítottak, ezért is élek azzal a konklúzióval, hogy „valószínű” az akarat determináltsága, nem pedig biztos. Most, hogy előre összegeztem nézetemet, az egyéni akarat determináltságát állító elméletemet fogom részletesebben ismertetni.

Saját nézőpontom a következő tételmondatok alapján felvázolható:

- (1) Az ember természeténél fogva általában véve logikus lény.
- (2) Ha az ember logikus lény, kényszerszerűen alkalmazza a logika eszközét minden döntés helyzetben.
- (3) Ha ismerjük az egyén döntésének opciói mellett, illetve azok ellen szóló tényezőket, akkor a logika eszközét alkalmazva képesek vagyunk az egyén döntésének megállapítására is.
- (4) Az egyéni döntések opciói mellett, valamint elleni tényezőket teljes mértékben külső befolyási tényezők határozzák meg.
- (5) Tehát, ha ismerjük az egyént befolyásoló külső tényezőket, következtethetünk belőlük a döntések mellett, illetve ellen szóló tényezőkre, ezekből a tényezők közül pedig a logika szabályai alapján az egyén döntésére.

(K) Nem létezik a szabad akaratnak az a definíciója, amely magába foglalja a „másképp cselekvés képességének” fogalmi elemét.

Lássunk is neki az egyes premisszákat tárgyalásához. Az (1) premissza bizonyításához fontos tisztázni azt, hogy mit is értek „logika” alatt. Érvelésem szerint a „logika” kifejezés, arra a

gondolatmeneti módszerre utal, mely által az egyén, az általa már birtokolt ismeretekből (premisszák), következtetéseket von le (konklúzió).⁷⁰ Fontos megjegyezni, hogy itt nincs szó arról, hogy ezek a konklúziók, vagy premisszák feltétlenül az igazságra reflektálnak, vagy hogy objektívak lennének, számunkra pusztán a premisszából a konklúzióba való gondolati átmenet a lényeg.⁷¹ Ugyanis lehetséges az, hogy az egyén hiányos, vagy hibás premisszákból indul ki,⁷² majd következtet szintén hibás konklúzióra. Azért állítom, hogy általában véve minden ember rendelkezik ezzel az eszköztárral, mivel a „logika” szükségszerű eleme az intelligenciának. Az a feltételezés pedig, hogy az ember intelligens lény, pedig vélelmezett a társadalomtudományok egésze által.

A (2) premissza igazolására különösebb empirikus vagy valamely definícióból fakadó bizonyítékot nem tudok produkálni, viszont, arra rá tudok világítani, hogy a belső fenomenológia tapasztalata, ebben a kérdésben az akaratszabadság létezését védelmező Bernáthtal megegyezik. Ugyanis így fogalmaz Bernáth a kérdésben:

„A számos lehetőség közül, amely eszembe jut, azt fogom választani, amely a tudásom alapján a legjobbnak - vagy másképpen fogalmazva: legpraktikusabbnak – tűnik [...]. A többi lehetőség persze felmerül, mint olyan, amit, ha akarnék, akkor választhatnék is, de egy pillanatra sem merül fel, hogy valóban akarom ezeket a lehetőségeket, mert gyorsan világossá válik, hogy van másik, a célra tekintettel sokkal jobb cselekvési lehetőség.”⁷³

Vagyis az egyén, egy bizonyos döntési szituációban, mindig a céljait jobban szolgáló opció mellett fog dönteni, mivel a logika ezt diktálja az egyénnek. Hogy hasonlattal illusztráljam: döntéseink hasonlóak egy mérleghez, vannak az adott szituációban lévő opcióink mellett, illetve ellen szóló tényezők, amelyek a mérleg serpenyőiben valamekkora súllyal jelen vannak, a mérleg a serpenyőkben lévő súly különbség alapján, valamely irányba dől, ez a „praktikusabb” irány, az egyén, minden esetben az ez által a serpenyő által reprezentált opciót fogja választani.

A (3) premissza valójában egy konklúzió, amelyet a fent olvasható (2) premissza kijelentése, az (1) premisszával karöltve bizonyít. Vitathatóan ugyan, de pusztán az első két

⁷⁰ A logika fogalmát részletesen tárgyaló mű: Fogarasi 1953.

⁷¹ A logika itt nem a nyers tényekre utal, nem az emocionális indíttatású döntések ellentétje, az érzelmek szintén premisszát képeznek.

⁷² Továbbá lehetséges az is, hogy az egyén érzelmi állapota „elködösít” valamennyi premisszát.”

⁷³ Bernáth 2023, 79. o.

premissza feltételezése is belátható az akaratszabadság cáfolatának. Ugyanis, az, hogy az egyén képtelen eltérni a „praktikusabb” opció választásától a logika eszközszerrendje miatt, azt jelenti, hogy az egyén valójában realiztikusan képtelen a „másképp cselekvésre”, sosem fogja a mérleg által könnyebbnek mutatkozó opciót választani, mivel az logikátlan lenne. Ennek az elméletnek viszont nagy vakfoltja, hogy mégis mi határozza meg, hogy az egyes tényezőknek mennyi a „súlya” a serpenyőkben? Még ha el is fogadjuk a felül említett első két premisszát, még akkor is felmerül a szabad akaratnak az az interpretációja, mely szerint az egyén szabad döntése a különböző befolyásoló tényezők „súlyának” megállapításában látja el azt a meghatározó szerepet, amelyet eddig a döntéshozás pillanatához rendeltünk.⁷⁴

Így érkezünk el a (4) premissza szükségességéhez. E miatt a premissza miatt fogalmaztam úgy a bevezetésben, hogy elméletem nem teljesen független a többi akaratszabadságot cáfoló nézettől, mivel ennek az állításnak az igazolására valóban nyúlhatunk az előző fejezetben említett elméletek érveire. Továbbá ez a premissza az indoka annak a viszonylag moderált kijelentésnek is, mely szerint az emberi akarat determináltsága véleményem szerint valószínű, de nem biztos. Ugyanis ebben a kérdésben magam is, „a kognitív tudományokra épülő legerősebb érv” -re kényszerülök hagyatkozni annyi különbséggel, hogy ebben az elméletrendszerben ennek az érvnek nem az egész akarat determináltságának intervallumát kell bezárnia előbb-utóbb, hanem pusztán a döntések mellett, illetve ellen szóló tényezők súlyának meghatározásának kérdését. Ezt a már így is szűkített intervallumot saját belső tapasztalatom a döntések mellett, illetve ellen szóló tényezők súlyának kialakulásának metodikájáról csak még tovább szűkíti szememben.⁷⁵

Az (5) premissza a (3) -hoz hasonlóan valójában egy konklúzió, itt pusztán kombináljuk a (3) premissza következtetését (amely az (1) és (2) premissza kombinálásából áll) a (4) premisszáéval. Itt különösebb bizonyításra nincs szükség, ugyanis új feltételezés nem épül be

⁷⁴ Valójában a kérdést nem feltétlen szükséges megválaszolni, ha az emberi akaratszabadság tág fogalmának cáfolatára határozzuk csak el magunkat. Ugyanis még ha feltételezzük is, hogy az egyénnek van szerepe a döntések mellett, illetve ellen szóló tényezők értékelésében (külső befolyásoló tényezők mellett vagy hiányában is), még akkor is fennáll az állítás, mivel, ha ismerjük a döntések mellett, illetve ellen szóló tényezők súlyát, akkor a logika eszköze alapján a döntést is meg tudjuk jósolni. Természetesen a probléma ezzel csak annyi, hogy mégis hogyan ismerhetnénk realiztikusan meg, a döntések mellett, illetve ellen szóló tényezők súlyát megbízhatóan, ha azokat nem teljesen külső befolyásoló tényezők határozzák meg, amelyek alakulása általános törvények alapján megállapítható. Ez pedig pont jogbölcséleti nézőpontból kiemelkedően fontos, ugyanis, ha képtelenek vagyunk a döntések mellett, illetve ellen szóló tényezők teljes megismerésére, aligha alkothatunk bármiféle keretrendszert, amely az akaratszabadság determináltságának feltételezésére épül.

⁷⁵ Saját belső tapasztalatomat azért nem részletezem itt, mivel véleményem szerint az ilyesfajta fenomenológiai vizsgálatnak nagy veszélye a szubjektivitás. Bernáth László a belső tapasztalatban az akaratszabadság létezését véli felfedezni, míg én annak pont ellenkezőjét.

az érvrendszerbe, ha az előző premisszákat mind elfogadtuk, akkor az (5) premisszát nem tudjuk vitatni.

Összességében ennél jobb érveléssel sajnos nem szolgálhatok az olvasónak, és ezt mélyen sajnálom is, viszont véleményem szerint, ez az érvrendszer még így is a legrobusztusabb az összes akaratszabadság körüli elmélet közül (még ha nem is számítjuk azt az engedményt, hogy csak a valószínűsítés mellett foglalok állást, akkor is). Remélem elméletemmel, ha meggyőzni nem is győztem meg az olvasót, de a kérdés egy új dimenzióját, megközelítését szolgáltathattam, akkor is, ha legnagyobb odafigyelésem ellenére valami fatális hibát tartalmaz.

6. Az előre determinált emberi akarat lehetséges következményei a jogrendre, gondolkísérlet

A determinizmus elképzelésének alkalmazása a jogtudományokra már egészen a 20. század eleje óta fel-fel üti fejét hazánk jogtudományi értekezéseiben.⁷⁶ A vita leginkább az 1960-as 70-es években volt a legélénkebb a kérdésben, viszont a determinista koncepció elképzelése sosem vált általánosan elterjedté, Ádám György, jogász, valamint filozófus, így fogalmazott:

„A kérdés azonban — végső soron — mindig filozófiai marad és talán a determinista koncepció odüsszeája révbe ér.”⁷⁷

Azóta a determinista koncepció „odüsszeája” bár közeledni látszik a célhoz, még mindig nem érte el Ithakát. Az elkövetkező fejezetben a jogrendszernek egy alternatív, az egyéni akaratszabadságot tagadó alapokra épülő felfogását fogom ismertetni. A gondolkísérlet kifejezéssel itt főként azért élek, mivel ahogyan az előző fejezetek során többször érintettem, az emberi akarat szabadságának kérdése, még mindig lezáratlan, így nem tudok olyan javaslatot tenni, amely minden kétséget kizáróan a valóságra fog reflektálni. Továbbá, még ha teljesen bebizonyosodik is, az emberi akarat determináltsága, még akkor sem tudjuk biztosan megjósolni az emberi akarat irányulását, ugyanis a biztos következtetéshez nem ismerjük a világ valamennyi természettudományi törvényét, és talán soha nem is fogjuk. Ezért javaslataim szigorúan gondolkísérletként értendők, nem, mint a konkrét jogrendszerünkre intézett azonnali módosítási igény tárgya.

⁷⁶ Például: ún. pozitivista büntetőjogi irányzat képviselői (pl. Balogh Elemér és Vámbéri Rusztem).

⁷⁷ Ádám 1979, 51. o.

Dolgozatom elején, aktuális jogrendszerünkre az indeterminista jelzöt találtam használni, ez a megjegyzés nem teljesen egyezik meg a szakirodalom álláspontjával, ugyanis az másként értékeli (például a büntetőjog alappilléreként is szolgáló) felelősség elméletet:

„[...] ezért a *mérsékelt indeterminizmus* álláspontja látszik elfogadhatónak. Ez a felfogás elismeri, hogy az emberi akarat kialakulása visszavezethető bizonyos okokra. Álláspontja szerint is a külvilági környezet és az ember személyisége, tulajdonságai hatnak az akarat kialakulására, ez a hatás azonban sosem olyan erőteljes, hogy kizárja a választás lehetőségét.”⁷⁸

Az oka annak, hogy én mégis pusztán az *indeterminista* kifejezést használom az, hogy véleményem szerint nem létezik „mérsékelt indeterminizmus”, szerintem az ember vagy rendelkezik szabad akaráttal, vagy nem, nincs köztes mozgástér a kérdésben. Ennek a nézőpontnak az igazolására szolgál a negyedik fejezet tartalma is, amely nyilvánvalóan rögzíti, hogy az indeterminizmus elképzelése nem feltétlen tagadja a külső befolyásoló tényezők szerepét a döntéshozatalban, tehát nincs is szükség egy külön kategória megállapítására. Továbbá, szerintem azért nem létezik „mérsékelt indeterminizmus” mivel, ha a döntéshozatal bármely fázisában, bármilyen mértékben azt észleljük, hogy a világ általánosan érvényesülő törvényei alapján működő külső befolyásoló tényezőkön kívül, más tényező (ebben az esetben az egyén független önálló behatása) is részt vesz, akkor a folyamat eredménye is megjósolhatatlanná válik. Egy hétköznapi példa erre a jelenségre: Ha kapok egy pohár tiszta vizet, majd abba a pohárba beleöntenek egy másik üvegből 1-2 csepp mérget, akkor az egész pohár víz mérgezetté válik. Pontosan ugyanolyan következménye van a mérgezett vízből inni, amelyben csak pár csepp méreg van, mint egyenesen az üvegből fogyasztani, mindkét esetben az eredmény halál. Így a továbbiakban csak is kizárólag a kemény-determinizmus elképzelésének jogi következményeit fogom tárgyalni.

Az egyén akaratának determináltsága, a felelősség kérdésében érezteti hatását a jogtudományra. Mivel a jelenlegi jogi felelősség koncepciónk⁷⁹ alapját az az elképzelés szolgálja, mely szerint az egyén szabadon választ különböző opciói között, így az egyén közvetlenül bizonyos lehetőségek potenciális jogkövetkezményeit is aktívan választja amikor választ (még akkor is, ha ezeknek a következményeknek nincs ismeretében). A büntetőjogban a büntetés célja a megtorlás mellett, az egyén, valamint a tágabb társadalom elrettentése a

⁷⁸ Balogh –Tóth 2010, 3. o.

⁷⁹ Azért használok ilyen tág kifejezést, mivel a felelősség kérdése a büntetőjogon kívül például a polgárjognál is előkerül.

bűnelkövetéstől, vagyis, hogy arra motiválják az egyént egy hasonló döntés szituációban, hogy ne a bűnelkövetés opcióját válassza. Viszont, ha nincs szabad akarat, akkor az egyénnek egy adott szituációban nem volt más lehetősége, mint bűncselekmény elkövetése. Bernáth így fogalmaz az akaratszabadságot kizáró felelősség elképzelés prospektusáról:

„Ha ugyanis nincs akaratszabadság, s mindenki csak eljártssza az univerzum vagy Isten által ráosztott szerepet, akkor senki sem érdemel ki semmit. Az, hogy ki milyen elbánásban való részesülést érdemel meg, csak azon múlik, hogy milyen, nem ad hozzá semmilyen többletet, hogy mit csinált (hiszen minden, amit teszünk egyenes következménye annak, hogy milyenek vagyunk és milyen helyzetbe kerültünk)”⁸⁰

A determinizmus elméletének fényében az egyén minden cselekedete előre meghatározott, így egy adott döntési szituációban reálisan képtelen választani az egyén a jogkövető, és nem jogkövető magatartások között. Ennek eredményeképpen a „büntetés” megindokolása is nehézkessé válik.

„A büntetőjog számára sem a tisztán indeterminista, sem a tisztán determinista koncepció nem használható. Előbbi egyoldalúsága nyilvánvaló: a külső és belső tényezők teljes kizárása indokolatlan; utóbbi pedig – mint láttuk – nem tud választ adni a felelősségre vonás alapjának kérdésére.”⁸¹

Az az állítás mely szerint a determinista elképzelés „nem tud választ adni a felelősségre vonás kérdésére” szűk értelemben igaz. Ugyanis ahogy Bernáth fogalmazott, a bűnelkövető lényegében sehogy sem „érdemelte ki” büntetését, és így a megtorlás igénye is teljesen üres prospektussá válik. Mivel ebben az esetben számonkérni valakit a tetteiért olyan, mintha a gravitáció törvényét kérném számon azért, mert ráesett valakire valami. Ebben az esetben az egyén felelősségéről valóban nem lehet beszélni. Viszont, ha aprócskát eltávolodunk ettől a szűk problémától, és azt a kérdést tesszük fel, képes-e a determinista elképzelésre épülő jogrendszer ellátni a büntetőjog célját, akkor a válasz erre közel sem olyan elutasító, mint előbb. Ugyanis a büntetőjognak a generális, és speciális preventív funkcióinak ellátása még a determinista olvasatban is megállhatja a helyét. Ha az egyén döntéseit külső befolyásoló tényezők határozzák meg, akkor ezekből a külső befolyásoló tényezők közül egy potenciális tényező pont a jogkövetkezményektől való félelem. A jogrendszer az akaratszabadság

⁸⁰ Bernáth 2023, 241. o.

⁸¹ Balogh – Tóth 2010, 3. o.

létezésének ellenére is képes befolyásolni az egyént, vagyis ellátni a büntetőjog célját, a bűnelkövetés minimalizálását”

Természetesen ennyivel még közel sem merítettük ki a kérdést. Ugyanis valamilyen oknak rejtenie kell mégis az mögött, hogy mégis pontosan kivel szemben indul büntetőeljárás. Ez által a kérdés által képzett lyukat véleményem szerint két módszer segítségével lehet betölteni, egy viszonylag moderált, továbbá egy radikális megközelítés alapján. A moderált elképzelés a „felelősség” fogalmát veti el, mint a büntetőjog alapja, és más fogalommal helyettesíti azt. Ilyen lehet például a beszámítási képesség olyan fogalma, amely szabad akaratot, mint fogalmi elemet nem tartalmazó változatai, például Losonczy István meghatározása:

„Beszámítási képessége tehát az embernek abban az esetben van, ha idegrendszerének, közelebbről agyvelejének alkata teljesen kifejlődött, teljes és ép, s ennek következtében magatartását –adott természeti és társadalmi körülmények között– az ilyen alkatának megfelelően működő agyveleje határozza meg.”⁸²

A büntetőjogi „felelősségre” vonás alanyává tehát akkor válhatna az ember, – ennek a példának az alkalmazásával – ha döntéshozásában úgymond „természetes mértékig” határozza csak meg környezete az akaratát, feltéve persze, hogy az akarat bármilyen nemű (szándékosan, gondatlanságból) megvalósulása bűncselekmény elkövetésében nyilvánult meg. A „természetes mérték” a jelenlegi jogrendszerhez hasonlóan inkább negatív megközelítésből éri meg körül határolni, véleményem szerint, ez a negatív fogalom – nyelvtani, valamint elméletbéli egyeztetéseket leszámítva – megfeleltethető a beszámítási képességet, valamint a magatartást kizáró okokkal (például: gyermekkor, kóros elmeállapot, kényszer). Pontosán ezért hasznos nagyon ez a megfogalmazás, mivel utána nem kényszerül a determinált alapú jogrendszer, például a kényszer kérdésének külön indoklására, annak fényében, hogy az is külső befolyásoló tényező, mint bármely más, mégis a többi tényezővel szemben büntethetőséget kizáró ok.

A radikális elképzelés pedig a „büntetés” fogalmát, valamint abbreviációit vetné el, beleértve a „büntetőjog” elnevezést is.

„A magát modernnek, korszerűnek nevező irányzat egész büntetőjogi rendszerünk reformjára tett javaslatot, így pl. elavultnak, a reakciós, idealista indeterminista koncepció

⁸² Balogh – Tóth 2010, 49. o.

maradványának nevezte a »büntetés« kifejezést is, minthogy a bűnöst – az »új« felfogás szerint – nem büntetni, hanem megfelelő intézkedésekkel nevelni kell.»⁸³

Tehát a jelenleg „büntetőjognak” keresztelt jogágot átformálni, egy olyan jogággá, amelynek hangsúlya nem az elrettentő jogkövetkezmény intézménye körül forog elsősorban, mint az egyén befolyásolására irányuló külső tényező. Hanem célját (az egyén akaratának elterelése a jog által „helytelennek vélt” magatartások tanúsításáról) úgy éri el, hogy az egyén külső befolyásoló tényezőit, - melynek egy részét képezi ugyan a helytelen magatartás tanúsításától elrettentő jogkövetkezmény – úgy alakítja, hogy azon hatások összessége, amelyeket ezen tényezők gyakorolnak, az egyént a helytelennek vélt magatartások nem tanúsítására determinálják. Ez a megfogalmazás meglehetősen teoretikus, úgyhogy szolgáljak néhány röpké példával. Ilyen például a preventív, továbbá rehabilitációs jellegű nevelés intézménye, az egyén szociális helyzetének vizsgálata, módosítása, legradikálisabb végletekbe menő elképzelésként olyat is állíthatunk, mint az egyén biológiájába való beavatkozás.⁸⁴ Természetesen az is lehetséges, hogy ezeket a beavatkozó metódusokat az egyén akaratát meghatározó külső befolyásoló tényezőkre különböző jogágak szabályozzák, véleményem szerint azért érdemes őket egy kalap alá venni mégis a jelenleg „büntetőjognak” keresztelt jogággal, mivel céljaik és metodikájuk megegyeznek.⁸⁵

Jogrendszerünk természetesen nem csak a büntetőjogból áll, például a polgárjog is kénytelen bizonyos intézményeiben a szabad akaratra támaszkodó felelősség fogalmára hagyatkozni. Ilyen például a kárfelelősség intézménye. Véleményem szerint az általam ismertetett moderált módszer lényegi tartalma, amely a „természetes mértékű” meghatározottságot tartalmazza magjaként, átültethető a többi jogágba is, azok általános elveinek csorbulása nélkül.

A felelősség helyettesítésén kívül is akadnak viszont még kérdések a determinált emberi akarat jogi elképzelésével kapcsolatban, ezen kérdésekből az általam legfontosabbnak vélteket fogom tárgyalni a továbbiakban. Az első ezek közül a „nullo crimen sine culpa”, vagyis a bűnfelelősség elvének kérdése, ugyanis ez az elv rögzíti, hogy:

⁸³ Ádám 1979, 41. o.

⁸⁴ Ez csupán példa, tisztában vagyok vele, hogy olyan jelenségek, mint a „re-educáció” vagy az ember DNS-ébe való beavatkozás, vagy reprodukciós szabadságának korlátozása több másik jogelvbe ütközik, célom nem ezeknek a konkrét intézményeknek a javaslása, pusztán illusztrációja a különböző módoknak ahogyan a jogkövetkezmény fenyegetését leszámítva képes lehet beavatkozni a jog a külső befolyásoló tényezők alakulásába.

⁸⁵ Erre sokkal szűkebb példát láthatunk jelenlegi jogrendszerünkben is, lásd: Kényszergyógykezelés intézménye.

„bűncselekmény miatt felelősségre vonni csak azt a személyt lehet, aki bűnösen cselekedett vagy valamilyen káros következményt bűnösen idézett elő.”⁸⁶

Viszont, ha előre tudjuk, hogy az egyén egy adott szituációban, a külső befolyásoló tényezők hatására „bűnösen” (jogszabály által helytelennek ítélt módon) fog cselekedni, felmerül a kérdés, hogy a konkrét helyzet előidézésének megelőzése céljából, a jelenleg „büntetőjognak” keresztelt jogág jogkövetkezményei alkalmazhatóak-e annak ellenére, hogy csupán „bűnös” akaratról van szó, nem magatartásról. Nyilvánvalóan, az itt ismertetett gondolatmenet eredményeképpen a bűnfelelősség elve sérül. Ebből a következtetésből két megoldás lehetséges, egyik, hogy a bűnfelelősség jelenlegi meghatározása mellett kitartva, elvetjük a megelőző célú jogkövetkezmények alkalmazásának ötletét. A másik az, hogy a jogág fent már meghatározott céljából módosítjuk a bűnfelelősség elvének fogalmát úgy, hogy az képes legyen magába foglalni a megelőző célú jogkövetkezmények alkalmazását. Eörsi Gyula véleménye a büntetőjog feladatáról a kérdésben a következő:

„[A büntetőjog] tanúsított magatartásra reagál, de az egész pszichés alakulásra hat”⁸⁷

Véleményem szerint a második opció lehetősége is megfontolandó, viszont a kérdés teljesség igényével való vizsgálata nem fér bele dolgozatom terjedelmi, valamint szűk témamegjelölési kereteibe.

Végül felmerül a „határozatlan tartalmú szabadságvesztés” intézményének kérdése, melynek proposíciója az, hogyha tudjuk, hogy egy egyén akarata, a jogkövetkezmények, illetve egyéb külső befolyásoló tényezők átalakításának ellenére, még mindig a súlyos bűnelkövetésre biztosan elhatározott, akkor ebben az esetben, a társadalom védelme érdekében meg kell akadályozni az egyént attól, hogy ezt a meghatározott akaratát végbe vigye. Így addig elzárva kell őt tartani a társadalomtól amíg akarata nem változik a helytelen cselekedet elkövetéséről.⁸⁸ Természetesen ez megint jogelvek (emberi méltóság) sérülésével jár együtt, viszont az előző konklúzióval ellentétben, én ebben a kérdésben a fennálló jogelv fogalmi változatlansága mellett érvelnék. Ugyanis a jog, illetve a jogágak létjogosultsága az emberi élet, valamint az emberi méltóság védelméből fakad, ezen fogalmak védelmét kell, hogy szolgálja a jelenleg „büntetőjognak” keresztelt jogág is, valamint annak intézményei.

⁸⁶ Balogh – Tóth 2010, 9. o.

⁸⁷ Eörsi 1961, 25. o.

⁸⁸ Bővebben a kérdést tárgyalja: Vigh – Gárdái 1972.

Ezzel – nagyvonalakban ugyan – ismertettük a jogrendszer determinált egyéni akaratra építkező változatát.

7. Összegzés

Dolgozatom témamegjelölésével egy óriási társadalomelméleti kérdéskör vizsgálatára tettem a fentiekben kísérletet. Érzem magam is, mint szerző, hogy a téma teljesség igényével való tárgyalása, meghaladja a dolgozat tematikai, valamint terjedelmi kereteit. Legjobb képességeimnek megfelelően kíséreltem az olvasónak egy átfogó általános képet adni, a szabad akarat legfontosabb filozófiai, valamint jogi kérdéseiről. Dolgozatom bevezetésében megjelölt célokra végig reflektáltunk: Ismertettem az akaratszabadság létezését támogató és ellenző oldalak elméleteit, ezen oldalak történeti háttérét, kitértünk a determinizmus elméletét újonnan megerősítő természettudományok által elvégzett kísérletekre, valamint eredményeikre, ismertettem saját általános nézetemet az emberi döntéshozás jelenségéről, továbbá érveltem az egyéni akaratszabadság determináltsága mellett, végül pedig ismertettem jogrendszerünk az egyéni akaratszabadságát tagadására épülő változatát.

A dolgozat tartalmának végső következtetése a következő: Az akaratszabadság létezésének filozófiai kérdése továbbra is nyitott, viszont az ismertetett érvek eredményeképpen, az akaratszabadság lehetőségének intervalluma lényegesen szűkült. A jogtudománynak igenis fel kell készülnie arra az eshetőségre, hogy az emberi akaratszabadság létezése a jövőben lehet cáfolásra kerül. Dolgozatomat pontosan ebből a célból, a kérdés jogtudományi vitatásának katalizátorának szánom, ugyanis a közeljövőben nagyon is lehetséges, sőt valószínű, hogy Iustitia szemkendője levételére, az előtte álló felek körülményeinek mérlegelésére kényszerül.

Irodalom:

Arisztotelész (2023): *Nikomakhoszi Etika*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

Ádám György: Az emberi magatartás meghatározottsága, a választás és a felelősség, *Magyar Filozófiai Szemle* 1979/1–2, 39–51.

Balogh Ágnes – Tóth Mihály (2010): *Magyar büntetőjog*. Általános rész, Budapest, Osiris Kiadó.

Bernáth László (2014): Egy fenomenológiai ellenérv a perdurantizmussal szemben, *Különbség*, 14(1), 79–93.

Bernáth László (2018) A szabad akarat kortárs libertariánus elméletei, *Elpis* 12(1), 121–145.

Bernáth László (2023): *Létezik-e szabad akarat?* Budapest, Budapest, Pesti Kalligram Kft.

Bernáth László – Inan, Haydar Dániel (2023): The Transcendental Phenomenological Argument against Eternalism, *METAPHYSICA*, 1–17. <https://doi.org/10.1515/mp-2021-0045>
Published online April 19, 2023

Dégen Csaba – Póda László – Urbán János (2018): *Fizika 10-II*, Budapest, Oktatási Hivatal.

Eörsi Gyula (1961): *A jogi felelősség alapproblémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gazzaniga, Michael S. – Steven, Megan S: Free will in the Twenty-first Century. A Discussion of Neuroscience and the Law. In: Brent Garland (ed.): *Neuroscience and the Law. Brain, Mind, and the Scales of Justice*. New York, Dana Press.

Frivaldszky, János (2001): *Természetjog eszmétörténet*, Budapest, Szent István Társulat.

Fogarasi Béla (1953): *Logika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Harris, Sam (2012): *Free Will*, New York, Free Press.

Hofer, Carl (2024): Causal Determinism. In: Edward N. Zalta – Uri Nodelman (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024 Edition)
URL = <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/determinism-causal/>

Houranszki, Ferenc (2023): Szabad akarat és természeti törvény, *Világosság* 2003/5-6, 141–148.

Houranszki, Ferenc (2012): Erkölcsi felelősség és gyakorlati moralitások, *Magyar Filozófiai Szemle* 2012/3, 15–33.

Huemer, Michael (2007): Compassionate Phenomenal Conservatism, *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 74(1), 30–55.

Inwagen van, Peter: A szabad akarat és a determinizmus összeegyeztethetlensége, in Farkas Katalin – Houranszki Ferenc (szerk.): *Modern metafizikai tanulmányok*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó (1975/2004)

Norton, John D. (1999): A Quantum Mechanical Supertask, *Foundations of Physics*, 29(8), 1265–1302.

Kálvin János (2014): *Institutio Christianae Religionis*. Ford: Buzogány Dezső, Református Egyházi Könyvtár, Új folyam 7.

- Kócai Gábor (2021): A jog és az akaratszabadság jogelméleti kérdései, *Comparative Law Working Papers* Volume 5. No. 2. (2021) – Hallgatói különszám, 1–7.
- Laplace, Pierre-Simon (1951), *A Philosophical Essay on Probabilities*. Transl. F.W. Truscott – F.L. Emory, New York, Dover.
- Luther Márton (2006): *A szolgai akarat* (De servo arbitrio). Budapest, Magyarországi Luther Szövetség.
- Maoz, Uri – Yaffe, Gideon – Koch, Christof – Mudrik, Liad (2019): Neural precursors of decisions that matter-an ERP study of deliberate and arbitrary choice, *eLife* Volume 8, <https://doi.org/10.7554/eLife.39787>
- Máté András – Ruzsa Imre (1997): *Bevezetés a modern logikába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Miller, Jeff – Shepherdson, Peter – Trevana, Judy (2011): Effects of clock monitoring on electroenceopatic activity: Is unconscious movement initiation an artifact of the clock? *Psychological Science* 22(1), 103–109.
- Notter, Antal (1908): *A szabadakarat*. Budapest, Szent István Társulat.
- Pereboom, Derek (2014): *Free will, Agency, and Meaning of Life*, Oxford, Oxford University Press.
- Primavesi, Oliver – Rapp, Christof (2018): *Arisztotelész*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Seneca (1943): *Seneca leveleiből*. Ford. Sárosi Gyula, Budapest, Officina Nyomda és Kiadó.
- Tőzsér János (2009): *Metafizika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vigh József – Gárdái Gyula (1972): Még egyszer a határozatlan tartamú szabadságvesztésről, *Magyar Jog* 1972/9, 493–497.